

VITNER OG PÅLITELIGHET

Kandidatnummer: 666

Leveringsfrist: 25. november 2008 Kl. 12:00

Til sammen 17 704 ord

Innholdsfortegnelse

<u>1</u>	<u>INNLEDNING</u>	<u>1</u>
1.1	Hva er et vitne?	2
1.2	Kort om vitnepsykologi	2
1.3	Problemstilling	3
1.4	Definisjoner	3
1.4.1	Troverdighet og pålitelighet	3
1.4.2	Feilattribusjon og feilkilder	3
1.4.3	Suggesjon	4
1.5	Avgrensninger	4
1.6	Hovedlitteratur og metode	4
1.6.1	Hovedlitteratur	5
1.6.2	Empirisk undersøkelse	6
<u>2</u>	<u>DEN RETTSLIGE FORANKRING</u>	<u>8</u>
2.1	Vitneplikten; rekkevidde og begrensning	8
2.2	Prinsippene om muntlighet og umiddelbarhet	10
2.2.1	Muntlighetsprinsippet	10
2.2.2	Bevisumiddelbarhetsprinsippet	11
<u>3</u>	<u>DEN REKONSTRUKTIVE HUKOMMELSE</u>	<u>13</u>
3.1	De kognitive faser	13
3.2	Selektiv utvelgelse og fortolkning av sanseinformasjon	14
3.3	Hukommelsens kognitive systemer	16
<u>4</u>	<u>NÅR VITNER TAR FEIL</u>	<u>18</u>

4.1	Observasjonskriterier, glemsel og påvirkning	18
4.2	Eksempler fra virkeligheten i en psykologisk kontekst	20
4.3	Feilkilder	26
4.3.1	Kildeforvirring eller feilattribusjon	27
4.3.2	Suggesjon	28
4.3.3	Redigering	32
<u>5</u>	<u>BARN SOM VITNER</u>	<u>37</u>
5.1	Feilkildene	37
5.2	Kognitive faktorer	38
5.3	Sosiale faktorer	39
5.4	Motivasjonsmessige faktorer	41
<u>6</u>	<u>EN EMPIRISK UNDERSØKELSE</u>	<u>42</u>
6.1	Bakgrunn	42
6.2	Beregning av pålitelighet	43
6.3	Våpenfokus	43
6.3.1	Sentral og perifer informasjon	45
6.4	Figurativt like former	46
6.5	Ledende spørsmål	46
6.6	Suggesjon og pålitelighet	48
6.6.1	Suggesjon: Menn versus kvinner	50
6.6.2	Suggesjon: Barn versus voksne	50
6.6.3	Pålitelighet: Barn versus voksne	51
6.7	Tolkningsfeil	53

6.8	Redigering	53
6.9	Den gjennomsnittlige hukommelsesprestasjon	54
6.10	Kritikk av undersøkelsen	55
6.11	En sammenligning med resultatene fra Granhag	55
<u>7</u>	<u>HVOR GODT KJENNER RETTES AKTØRER TIL VITNEPSYKOLOGI?</u>	<u>58</u>
<u>8</u>	<u>REFERANSER</u>	<u>61</u>
<u>9</u>	<u>LISTER OVER TABELLER OG FIGURER M V</u>	<u>63</u>
9.1	Vedlegg 1 Bilde	63
9.2	Vedlegg 2 Spørsmål	65

1 INNLEDNING

Jeg står på toppen av bakken og ser ned til de som allerede har kastet seg utfor. Kom ned til oss! Det er min niese på 3 ½ år som roper. Det er en vinterdag i januar og det er akebrett og fartslyst som står på timeplanen. Min bror drar akebrettet med datteren opp bakken igjen. Jeg venter til de er helt oppe. Vi hilser på hverandre og prater litt før vi kaster oss ned bakken. Etter en stund vil de minste inn. Vi voksne fortsetter alene i bakken. Det går ikke fort nok. Vi finner en pakke med veggisolasjon i garasjen og finner ut at den fungerer helt supert som snøbrett. Etter noen timer ute i snøen drar jeg hjem.

Vel hjemme ringer jeg til min bror for å høre om han kunne huske hva jeg hadde på meg da vi akte. Jo da, min bror husket hva jeg hadde på meg sa han. Jeg ble litt skuffet, men ventet spent på hans forklaring. Du hadde på deg en mørkeblå alpinbukse. Marineblå med seler over skuldrene legger han til. Jakken min var grå med pels rundt halsen. Også hadde jeg sort lue med noe hvitt på forteller han. Dette var interessant, tenkte jeg, men helt feil.

Hvordan kunne min bror huske så feil? Jeg hadde riktignok alpinbukse, men den var lys grå. Det var også rett at jeg hadde seler, men de var jo under jakken og ikke synlig. Jakken var helt sort og ikke grå. Kanskje han husket jakken som grå siden buksen min var grå, men hvor fikk han den pelsen fra? Jeg hadde i alle fall ingen pels på min jakke. Luen var som han sa sort og det hvite var nok snø som hadde festet seg, så beskrivelsen av luen var grei nok. Min bror mente selv å huske hva jeg hadde hatt på meg og hans forklaring var troverdig, men likevel var hans utsagn lite pålitelig. I dagliglivet spiller det ikke så stor rolle om vi husker ting rett eller galt, men når vitner skal forklare seg for retten kan feil hukommelse få fatale konsekvenser. Hvordan kunne min bror huske alpinbuksen min så detaljert, men likevel helt feil? Dette er vitnepsykologiske spørsmål som vil bli drøftet i det følgende.

1.1 Hva er et vitne?

Et vitne er en som har observert eller overhørt noe. Dette kalles henholdsvis for øyenvitne og ørevitne. Den dømmende rett skal ta standpunkt til hvilket faktum og hvilke rettsregler som skal legges til grunn for avgjørelsen. Et rettsvitne vil som regel være av bevismessig interesse for å kunne ta stilling til hvilket faktum saken skal bygge på.¹ Vitnebevisene kan være uttalelser fra tredjemann som ikke selv er part i saken, fra tiltalte eller saksøkte, eller fornærmede som i ettertid skal forsøke å identifisere den skyldige.

1.2 Kort om vitnepsykologi

Vitnepsykologi er ikke et eget fag i Norge, men en forskningsdisiplin med empirisk og teoretisk forankring innen den kognitive psykologi, kognitiv utviklingspsykologi og sosialpsykologi.²

Vitnepsykologi er forståelsen av hvordan mennesker observerer, lagrer og gjenforteller det som er sett eller hørt. Hvor pålitelig er den menneskelige hukommelse? Hvilke faktorer er med på å styrke eller svekke vår hukommelse? Husker vi like godt som vi tror? Dette er hva forskningen søker å besvare. De vitnepsykologiske forskningsmetoder kan være alt fra modellforsøk i det psykologiske forskningslaboratorium til studier av vitner til virkelige hendelser.³

Det som først og fremst definerer vitnepsykologi som en forskningsdisiplin er at forskningen er satt inn i en rettslig kontekst. Hva har rettsvitnet fått med seg av informasjon som er av interesse for saken og herunder hvor stor grad av pålitelighet utviser vitnet?

¹ Nils Erik Lie, *Parts- og vitneavhør* 2002, s. 17-18.

² Svein Magnussen, *Vitnepsykologi* 2004, s. 22.

³ Magnussen s. 22-23.

1.3 Problemstilling

Jeg har valgt problemstillingen vitners pålitelighet. Dette kan brytes ned til følgende underproblemstilling: Hvor pålitelig er vitners utsagn og hvilke faktorer er med på å svekke eller styrke påliteligheten av vitnebeviset?

1.4 Definisjoner

1.4.1 Troverdighet og pålitelighet

Det må skilles mellom hvem som er troverdig og hva som er pålitelig.

Troverdighetsbegrepet er knyttet til vitnesubjektets vilje til å fortelle sannheten. En som ønsker å fortelle sannheten og selv tror han gjør det, kan være troverdig.

Pålitelighetsbegrepet sier noe om vitneutsagnets innhold. Dersom et vitneutsagn ikke stemmer med den objektive virkeligheten, er det ikke pålitelig. Når min bror skal forklare hva jeg hadde på meg når vi var ute i akebakken er hans forklaring troverdig. Han lyver ikke og han ønsker selv å beskrive min påkledning så korrekt som mulig, men det han sier er likevel feil og derfor ikke pålitelig. Forskning⁴ viser at aktverdige og sannferdige personer nødvendigvis ikke er pålitelige vitner. Dette følger av at den menneskelige hukommelse er styrt av en rekke faktorer som produserer systematiske og usystematiske feil.⁵ Det er med andre ord ikke forsvarlig å slutte fra troverdighet til pålitelighet.⁶

1.4.2 Feilattribusjon og feilkilder

Feilattribusjon⁷ er når kilden til et minne forveksles med kilden til et annet minne. Vi kan for eksempel kjenne igjen et ansikt, men blande sammen både tid og sted for hvor vi har vedkommende fra. Når minner lagres i vår hukommelse skjer det en fragmentering av det

⁴ Schacter, 2001. Her sitert Magnussen s. 45-47.

⁵ Magnussen et al. *Faktorer som påvirker påliteligheten av øyevitner*, 2008

⁶ Magnussen, 2004.

⁷ Magnussen s. 122.

observerte og når vi senere skal fortelle om minnene må vi huske alle fragmentene i korrekt sammensetning. Her kan det ofte gå galt.

1.4.3 Suggestjon

Suggestjon er det å øve mental påvirkning av en viss styrke. Suggestibilitet er en persons evne til å inkorporere ekstern informasjon i egen hukommelse.⁸ En husker et fenomen som selvopplevd, men informasjonen kommer fra andre personer, media eller bilder en har sett. Suggestjon er feilattribusjon som oppstår som en følge av ytre påvirkning. Ledende spørsmål under avhør kan påvirke vitnets selvstendige tanke og viljevirkksomhet, slik at vedkommende spontant og ubevisst tilegner seg informasjon som huskes som egne minner.

1.5 Avgrensninger

Det avgrenses mot den bevisste løgn. Det kan selvsagt være utfordrende å avsløre en løgn, men når vitnet selv tror det snakker sant, blir utfordringene av en annen størrelse og må behandles med helt andre midler. Det avgrenses videre mot sakkyndige som vitner og vitneutsagn fremkalt under hypnose.

1.6 Hovedlitteratur og metode

Vitnepsykologi er en tverrfaglig disiplin da det sentrale er den menneskelige psyke i en rettslig kontekst. Vitnepsykologi er en deldisiplin innenfor rettspsykologien som blant annet fokuserer på rettsvitnets evne til å observere, huske og gjenfortelle. Jeg har studert rettslig og psykologisk litteratur, aktuelle artikler og nasjonalt og internasjonalt forskningsarbeid. Som et supplement til litteraturstudier, har jeg gjennomført en vitnepsykologisk undersøkelse med intervju av testpersonene og analyse av påfølgende resultater.

⁸ Schacter, 2001. Kassin et al., 2001. Her sitert Magnussen s. 128.

1.6.1 Hovedlitteratur

De relevante juridiske bøkene for mitt prosjekt er Jo Hovs *Rettergang I, Sivil og straffeprosess*, 1999 og ny oppdatert utgave fra 2007, som blant annet gjør rede for vitners prosessuelle rettigheter og plikter. 1999-utgaven har en mer detaljert redegjørelse for vitneplikstens begrensninger. Dette er vitneforbudet og de absolutte og relative fritaksgrunner.

De relevante vitnepsykologiske bøkene er dels Nils Erik Lies *Parts- og vitneavhør i straffesaker og sivile saker* (2002), som tar opp grunnleggende vitnepsykologi og analyse av feilkilder og dels Eva Smiths *Vidnebeviset* (1986), som gjør rede for ulike avhøringsmetoder og vitneforklaringer. Ettersom vitnepsykologi er et relativt nytt tema, ikke bare i Norge, men i hele Norden, finnes det ikke så mye vitnepsykologisk litteratur. I Sverige finnes imidlertid flere bøker om spesialiserte vitnepsykologiske emner. Den mest generelle er Pär Anders Granhags *Vitnepsykologi* (2001). Boken er en allmenn orientering om de faktorer som påvirker vitners pålitelighet. I Norge har vi Svein Magnussens relativt nye bok *Vitnepsykologi, pålitelighet og troverdighet i dagligliv og rettssal* (2004), som er en innføring i moderne vitnepsykologi. Det er særlig Magnussens bok jeg lener meg mot i denne oppgaven. Jeg har sett det hensiktsmessig å ikke anvende Smiths bok like aktivt. Dette da Smiths bok delvis faller utenfor tema for denne oppgaven og delvis fordi store deler av boken behandles av Lie og Magnussen med oppdaterte forskningsresultater. For en fordypning av hvordan de vitnepsykologiske faktorer påvirker barn, har Anne Poulsson og Anne Lise Rønnebergs *Barn som vitner* (2000) vært relevant for mitt prosjekt. Felles for disse forfatterne er at de gjør rede for en rekke vitnepsykologiske forskningsresultater av nasjonal og internasjonal karakter som suppleres med en rekke eksempler fra virkeligheten. På denne måten knyttes teori og empiri tett sammen. Jeg har valgt å ta med relativt mange eksempler fra litteraturen.

Magnussen med flere har publisert flere artikler av interesse. I denne sammenheng viser jeg til en artikkel publisert i Lov og Rett (2008) *Faktorer som påvirker påliteligheten av øyevitner: Hva vet dommere og jurymedlemmer?*. Artikkelen er en rapportering om det vitnepsykologiske kunnskapsnivå blant rettens aktører.

1.6.2 Empirisk undersøkelse

Design for undersøkelsen er hentet fra Granhags bok, "Vittnespsykologi." Granhag lot 45 studenter ved det Psykologiska institutionen, Göteborgs Universitet studere et bilde i 10 sekunder, se vedlegg 1. Senere fikk studentene 10 spørsmål om hva de hadde sett, se vedlegg 2. Undersøkelsen søker å simulere virkeligheten der alt skjer fort og uten at potensielle vitner er forberedt. Undersøkelsen tester dessuten deltakernes hukommelse og visuelle observasjonsevne. Det sentrale er å måle påliteligheten til deltakernes vitneutsagn. Hvor godt husker de? Og hvor suggestible er deltakerne for negativt ledende spørsmål?

Jeg delte deltakerne i tre grupper på henholdsvis 20 barn, 20 kvinner og 20 menn. Det aktuelle bildet ble trykket i flere eksemplarer og egne spørreskjemaer ble skrevet. Barna ble plukket ut fra en barneskole i Akershus. De voksne deltakerne ble hentet fra ulike yrkesgrupper i Oslo og Akershus. Disse var henholdsvis miljøterapeuter, butikkansatte, kjøreskolelærere, bankansatte og trailersjåfører. Ingen av testpersonene ble informert om hva som ville skje på forhånd.

Alle deltakerne fikk se samme bilde i 10 sekunder med påfølgende samme 10 spørsmål. Deltakerne fikk bruke så lang tid de ønsket på å svare, men fikk ikke lov å snakke sammen før alle spørsmålene var besvart. På denne måten unngikk jeg fare for kollektiv suggesjon. Deltakerne fikk heller ingen signaler om deres svar var rett eller galt før alle svar var skrevet ned. Barna ble plukket ut fra annen og femte klasse, henholdsvis 7 til 10 år gamle.

Siden flere av de yngste barna ikke kunne lese, valgte jeg å intervju dem en og en. Jeg forklarte barna på forhånd at dersom jeg ba de svare på nytt, skyltes dette at jeg ikke hadde hørt hva de sa. Dette for å unngå at barna skulle ledes til å tro at gjentatte spørsmål skyldes at jeg ikke var fornøyd med det første svaret.

To av spørsmålene var suggestivt ledende, se pkt 6.5. I spørsmålene ligger en påstand om at ikke-eksisterende objekter faktisk var å se på bildet. Poenget er å teste om deltakerne klarte å skille mellom det de faktisk hadde sett på bildet og den feilinformasjon som fremkommer i spørsmålene. Spørsmålene skaper en kildeforvirring og mange får problemer med å huske om informasjonskilden er det de faktisk har sett, eller om det er spørsmålsformuleringen som planter falske minner i hukommelsen.

Undersøkelsen blir presentert i kapittel 6. Før det vil jeg behandle vitners prosessuelle rettigheter og plikter i kapittel 2, hukommelsens rekkevidde og begrensninger i kapittel 3, aktuelle kilder til feilhukommelse i kapittel 4, påliteligheten av barns vitneutsagn i kapittel 5 og en redegjørelse av det vitnepsykologiske kunnskapsnivået blant rettens aktører i kapittel 7.

2 DEN RETTSLIGE FORANKRING⁹

Et vitne har en rekke prosessuelle rettigheter og plikter som er hjemlet i prosesslovgivningen. Skal vitnet forklare seg i forbindelse med en straffesak, gjelder straffeprosessloven av 22. mai 1981, heretter strprl. Reglene gjelder for rettslige avhør både under etterforskningen og under hovedforhandlingen. I sivile saker kommer tvisteloven av 17. juni 2005 til anvendelse, heretter tvl. De aktuelle bestemmelsene samsvarer i det vesentligste med hverandre.

2.1 Vitneplikten; rekkevidde og begrensning

Hovedregelen er at enhver som er lovlig innkalt¹⁰ som vitne plikter å forklare seg ovenfor retten, jf. strprl. § 108 og tvl. § 24-1 (2). Vitneplikten gjelder uavhengig av alder, men der vitnet er under 16 år bør en forelder gis anledning til å være med. I sedelighetssaker kan vitner under 14 år bli avhørt av en dommer utenfor rettsmøte (strprl. § 239).

Vitneplikten innebærer både en plikt til å møte i retten og en plikt til å forklare seg. Dersom vitnet må reise lengre enn angitte avstander for å delta i rettsmøtet, kan plikten til å møte frem settes til side etter strprl. § 109. Fjernavhør eller bevisopptak av en annen domstol, kan iverksettes der retten finner det hensiktsmessig. Fjernavhør gjelder imidlertid ikke for strafferettslige domsavgjørrelser i Høyesterett, jf. strprl. § 109a. I følge strprl. § 133 skal vitnet forklare seg om hva det *vet* og etter tvl. § 24-1 skal et vitne forklare seg om forhold som kan ha betydning for det faktiske avgjørelsesgrunnlag i saken. Med dette menes at vedkommende ikke bare skal fortelle om det de har iaktatt, men også om sine egne oppfattelser i iakttakelsesøyeblikket.

⁹ Kapitlet bygger på Jo Hov, *Rettergang 1, Sivil- og straffeprosess*, 1999, 2007.

¹⁰ Jf. strprl. § 110 og tvl. 13-3(1).

Plikten til å vitne omfatter således ikke etterfølgende vurderinger. Det er kun vitnets observasjoner og vurderinger i iakttakelsesøyeblikket som omfatter vitneplikten.¹¹

Dessuten har vitner sannhets- og opplysningsplikt etter strprl §§ 131 og 136(1), tvl. §§ 21-4 og 23-2(2), jf. 24-8 (4). Positivt uriktige vitneforklaringer vil medføre straffeansvar, jf. strprl. §§ 163 og 166. Brudd på opplysningsplikten vil ikke rammes av straffelovens bestemmelser, men kan medføre rettergangsbøt etter domstolsloven § 202(3).¹²

Av og til kan et vitneprov være av en slik art at retten ikke har adgang til å ta i mot forklaringen. Dette kalles vitneforbud og gjelder først og fremst taushetsbelagte opplysninger fra leger, advokater og prester og tilsvarende yrkesgrupper. Bestemmelsene er hjemlet i strprl. § 205 og tvl. § 24-3. De legislative hensyn er å verne om tillitsforholdet mellom klient og yrkesutøver. Med samtykke fra den som har kommet med betroelsen, kan vitneforbudet settes til side.¹³

Andre ganger kan et vitne ha rett til å nekte forklaring for retten. Dette er de absolutte og relative fritaksgrunner. Den absolutte fritaksgrunnen er ubetinget da det ikke er nødvendig med noen nærmere begrunnelse for fritaket. Den relative fritakelsesgrunn er fakultativ og forutsetter en konkret vurdering av kryssende interesser for og imot at forklaring pålegges. Det er vedkommende vitne som selv avgjør om det vil påberope seg fritaksretten eller ikke. Andre kan ikke protestere dersom vitnet velger å avlegge forklaring. I motsetning til vitneforbudet er de legislative hensyn i denne sammenheng å spare vitnet for å avlegge et vitneprov som skader andre. Ektefeller, samboere og andre nære pårørende er fritatt for forklaringsplikten, jf. strprl. § 122 og tvl. § 22-8. Her er imidlertid fritaksretten noe snevrere i sivile saker enn i straffesaker. Et vitne har også rett til å nekte forklaring hvis forklaringen vil utsette vitnet selv eller dets nærmeste for straff, tap av den borgelige

¹¹ Hov, 2007 s. 271.

¹² Hov, 2007 s. 274.

¹³ Hov, 1999 s. 209-210. Her viser Hov til tvistemålsloven av 1915, oppdatering til tvisteloven av 2005, jf. Norsk Lovkommentar, 2005 og Hov, 2007.

aktelse eller fare for vesentlig velferdstap, jf. strprl. § 123 og tvl. § 22-9. Etter strprl. § 124 og tvl. § 22-10 kan et vitne nekte å forklare seg for retten hvis dette vil åpenbare forretnings- eller driftshemmeligheter. Avgjørelsen er fakultativ. Journalister og andre redaktører av trykt skrift kan nekte å svare på spørsmål om hvem som er hjemmelsmann for opplysninger til pressen, jf. strprl. § 125 og tvl. § 22-11.

2.2 Prinsippene om muntlighet og umiddelbarhet

Både i sivile saker og straffesaker er vår prosessordning bygget på prinsippene om muntlighet og bevisumiddelbarhet. Både vitner og parter skal som regel forklare seg muntlig for retten. I straffesaker skal vitner og parter alltid forklare seg muntlig under hovedforhandlingen, jf. strprl. § 278 (1). Etter den nye tvisteloven av 2005 har det imidlertid blitt noen endringer for sivile saker, men hovedregelen er fortsatt at hovedforhandlingen skal være muntlig og vitnet og parter skal forklare seg direkte fremfor den dømmende rett, jf. tvl. § 9-14 (1). Den nye tvisteloven åpner imidlertid for større bruk av skriftlighet der dette anses hensiktsmessig som ved rettsanvendelsesspørsmål, eller der bevismaterialet er skriftlig.¹⁴

2.2.1 Muntlighetsprinsippet

Prinsippet om muntlighet gjelder for alle domsinstanser. Domsavgjørelsen skal kun grunnes på de utsagn som fremlegges muntlig for retten. Det følger av strprl. §§ 278 (1) og 296 at hovedforhandlingen skal være muntlig, dette kan ikke tolkes antitetisk da vitnemål som gis utenfor hovedforhandlingen også skal fremføres muntlig. Tvisteloven § 24-9 (2) er helt konkret: vitner skal forklare seg muntlig. Vitnet kan, i følge prinsippet, ikke avgi en skriftlig erklæring eller ha med et ferdigskrevet manuskript som leses opp. Vitnet kan imidlertid ha med seg en form for huskeliste, jf. strprl. § 133 (2) og tvl. §§ 9-14 (2) og 24-9 (3). Etter rettspraksis kan innviklede tekniske forhold, tall eller regnskap fremlegges skriftlig såfremt dokumentet benyttes som et supplement til en muntlig forklaring.

¹⁴ Hov, 2007 s. 294

Proessen karakteriseres som muntlig når bevismaterialet som legges frem for retten i all hovedsak har en muntlig form. Det sies gjerne at bevisbedømmelsen blir lettere når vitnet forklarer seg muntlig, en kan se om vitnet rødmer, stammer eller på annen måte virker usikker. Dette vil ikke være mulig dersom vitneprovet gis skriftlig.¹⁵

2.2.2 Bevisumiddelbarhetsprinsippet

Umiddelbar bevisføring gjelder i alle domsinstanser unntatt Høyesterett.¹⁶ For sivile saker fremgår dette av tvl. § 21-9. Straffeprossloven har ingen generell bestemmelse, men det fremgår bl.a. av strprl. § 278 at bevisføringen er umiddelbar. Når et vitne skal avlegge et vitneprov må det møte opp og forklare seg direkte for den dømmende rett. På denne måten får dommeren direkte kontakt med vitnet og kan følgelig stille kontrollerende spørsmål til forklaringen. Ny teknologi¹⁷ som lyd eller billedopptak og telefon eller billedtelefon visker imidlertid ut det klare skillet mellom umiddelbar og middelbar bevisfremføring. De legislative hensynene for umiddelbar bevisfremføring står med dagens teknologi ikke like sterkt.¹⁸

Kravet om bevisumiddelbarhet er ikke absolutt. Det viktigste unntaket er bevisopptak utenfor hovedforhandlingen. Dersom det er grunn til å frykte at bevis kan gå tapt, kan et rettsmøte holdes utenfor eller forut for hovedforhandlingen. Dette er bevisopptak og fremgår av strprl. § 270 og tvl. kap. 27, jf. § 21-11. For Høyesterett gjelder ikke prinsippet om umiddelbar bevisføring, jf. strprl. § 340, jf. § 338 og tvl. § 30-11 (1), jf. § 21-9. Høyesterett kan prøve bevisbedømmelsen utenfor skyldspørsmålet, men stort sett er bevisføringen middelbar. Når et vitne skal forklare seg for Høyesterett, avlegges gjerne

¹⁵ Hov, 2007 s. 294-298.

¹⁶ Gisle, *Jusleksikon*, 1999.

¹⁷ Hov, 2007 s. 296.

¹⁸ Se forrige fotnote.

forklaringen som et bevisopptak ved tingretten. En skriftlig redegjørelse av vitneforklaringens innhold sendes deretter til den dømmende rett.

I sedelighetssaker der vitnet er under 14 år kan imidlertid forklaringen fra dommeravhøret tas opp på video eller lydbånd, etter strprl. §§ 239, 298. I straffesaker er det en viss adgang til å bruke videoopptak som et supplement til en muntlig forklaring, men det er ingen generell adgang til å erstatte direkte vitneprov med lydbånd eller video, jf. strprl. § 230. Særlige grunner må foreligge.¹⁹

¹⁹ Hov, 1999 s. 205.

3 DEN REKONSTRUKTIVE HUKOMMELSE²⁰

Når et vitne skal forklare seg for retten er det vitnets hukommelse som settes på prøve. Vedkommende vitne må tenke tilbake og gjenfortelle hva det har vært med på eller iakt tatt. I det øyeblikk noe observeres, registrerer hjernen automatisk informasjonen og lagrer den i hukommelsen. Såfremt informasjonen ikke glemmes, kan man på et senere tidspunkt erindre og gjenfortelle det som tidligere ble observert. Hukommelse defineres gjerne som differansen mellom det som observeres og det som senere gjenfortelles. Grunnen til at det som gjenfortelles ikke alltid stemmer med det som faktisk ble observert er at den menneskelige hukommelse ikke er en reproduksjon, men en rekonstruksjon av virkeligheten. Den følgende fremstillingen vil gjøre rede for hvordan informasjonsbehandlingen utvikles fra iakttakelsesfasen til erindringsfasen.

3.1 De kognitive faser

Rent operasjonelt kan en dele hukommelsen i tre kognitive prosesser.²¹ Dette er henholdsvis innkoding, lagring og dekoding. Innkoding er registrering av informasjon i hjernen. Innkodingen skjer i det øyeblikk noe observeres. Dette kan for eksempel være idet et vitne observerer et hendelsesforløp. Lagring er tidsintervallet mellom registreringen og gjenfortellingen. Informasjon kan lagres i korttidshukommelsen og deretter overføres til langtidshukommelsen. Informasjon som ikke overføres til langtidshukommelsen vil etter hvert glemmes på grunn av korttidshukommelsens begrensede kapasitet. Dekoding kalles den prosess der minnene skal hentes frem og gjenfortelles. Når et vitne skal fortelle om sine observasjoner for den dømmende rett, sier man gjerne av vitnet er i dekodingsfasen.

Idet historien gjenfortelles skapes en ny innkodingsprosess. Ved gjenfortellingen kan elementer som avviker fra virkeligheten registreres som ny informasjon og blandes sammen med den opprinnelige informasjonen i langtidshukommelsen. Når opprinnelig og

²⁰ Kapittelet bygger i stor grad på Magnussen, 2004.

²¹ Magnussen s. 54

ny informasjon blandes sammen på denne måten vil hukommelsen stadig endres. Innkoding av nye elementer vil skje i en repeterende syklus. Hukommelsen er således ingen statisk prosess, de opprinnelige minnene blekner og nye elementer innkodes og kan oppleves som klarere minner enn de opprinnelige. Hvor pålitelig den menneskelige hukommelse er, vil i stor grad bero på hvor korrekt den nyinnkodede informasjonen har vært. Der et vitne har innkodet elementer av historien flere ganger, er sannsynligheten stor for at deler av vitneprovet avviker fra den opprinnelige historien. Litt enkelt er dette den psykologiske forklaringen til det klassiske ordtaket om at en fjær blir til fem høns. Det er ikke uvanlig at et vitne kan endre sin forklarting over tid. Dette kan selvsagt skyldes at vitnet ikke har forklart seg sannferdig, men kan også skyldes at vedkommende rett og slett ikke er i stand til å huske sin opprinnelige forklaring.

Tilknyttet de tre kognitive faser er det en rekke faktorer som kan påvirke hukommelsen. Dette vil bli behandlet under kapittel 4.

3.2 Selektiv utvelgelse og fortolkning av sanseinformasjon

Den menneskelige hukommelse har opp gjennom tidende blitt tildelt en rekke billedlige og ikke minst villedende forklaringer. Hukommelsen er blitt sammenlignet med alt fra avtrykk i vokssegl til digitale koder på en datamaskin.²² En klassiker er hukommelsen som en videospiller som registrerer og arkiverer den menneskelige sanseinformasjon. I følge metaforen lagrer hjernen erfaringer og observasjoner som på et videoopptak og når minnene hentes frem er de et fullkomment opptak av virkeligheten. Videometforen er imidlertid ikke i samsvar med vitenskapen. Hukommelsen er ingen reproduksjon av virkelighetens bilde, men en rekonstruksjon av de observasjoner som sanseapparatet klarer å registrere.²³ Hukommelsens rekonstruksjon av virkeligheten kan forklares som en todelt prosess. Først skjer en ubevisst utvelgelse av de bildefragmenter som tiltrekker vår oppmerksomhet. Kun de fragmenter som observeres lagres i hukommelsen. Deretter blir de

²² Draaisma, 2000. Her sitert Magnussen s. 40-41.

²³ Magnussen s. 40-41.

utvalgte fragmentene tolket. Her kan altså enkelte fragmenter utelates og de som tas med kan tillegges et annet innhold enn hva som faktisk var tilfellet. Når bildefragmentene manipuleres på denne måten vil hukommelsen stemme dårlig med virkelighetens bilde. Hvordan observasjoner fortolkes vil ofte bygge på tidligere erfaringer, forventninger og fordommer. Hukommelsen er således ingen fotokopi av virkelighetens bilde, men et maleri, malt med fri kunstnerisk tolkning og innlevelse. Problemet er imidlertid at vi ikke er våre kunstneriske sider bevisst. Av og til kan tolkninger lede til vel dristige slutninger.

Dette kan illustreres med et kjent eksempel fra Astrid Lindgrens fortelling om Emil i Lønneberget. En dag finner Emil en haug med kirsebær som var kastet ut bak snekkerboden. Kirsebærene var gjæret etter at Emils mamma hadde laget kirsebærvin. Uviten lot Emil familiens gris spise av de alkoholholdige bærene. Etter en stund begynte grisen å jage hønene, den ville jakten førte til at hønene fikk sjokk og svimmet av. Grisen vagget frem og tilbake og til slutt falt den i bakken den også. Emil skjønnte ikke hva som hadde skjedd og lurte på om det kunne være noe galt med kirsebærene. Emil syntes bærene var gode og spiste en del før også han ble liggende livløs ute på tunet. Det var Lina som fant Emil og hun fortalte oppgitt til Emils familie at gutten var full og sov ut rusen foran snekkerboden. Idet Emils pappa løftet den lille kroppen opp fra bakken, nevner han at Emil lukter sprit. At Emil hadde spist de gjærede kirsebærene ble ikke nevnt. Lønnebergets egen sladre kjerring, Sylte-Maja, løp med en gang til bygda for å fortelle hva Emil hadde funnet på denne gangen. Hun fortalte at Emil hadde drukket seg full og slått i hjel alle hønene.

Historien til Sylte-Maja var ikke pålitelig, men den kan ha vært hva hun selv trodde var tilfellet på bakgrunn av fordommer, erfaringer og forventninger. Som nevnt er alle våre observasjoner selektive og fortolkende. Sylte-Maja så at Emil lå på bakken og fikk høre at han var full og luktet sprit. Informasjonen fortolkes til at Emil hadde drukket sprit og blitt full. Samtidig observerte Sylte-Maja at alle hønene lå livløse på bakken. Denne observasjonen leder til en rekke feilfortolkninger. Hønene tolkes som døde siden de ikke rører på seg, denne fortolkningen er ikke unaturlig. Men det å tro at Emil har slått i hjel hønene som en følge av beruselsen er en heller dristig fortolkning av de faktiske

omstendigheter. Eksempellet viser imidlertid hvor galt det kan gå når observasjoner tolkes feil. En tolkningsfeil kan produsere ytterligere tolkningsfeil, på denne måten kan en veve seg inn i et nett av feiltolkninger. På samme måte kan et vitne fortelle hva de har observert, men forklaringen vil sjelden være blottet for subjektiv fortolkning. Sylte-Majas historie er ikke nøktern og objektiv, men et resultat av fantasi, erfaringer og fordommer.

Nå skal det sies at Sylte-Maja er kjent for sin gode fantasi og kjappe tolkninger av fakta, så hun ville neppe fremstått som et troverdig vitne. Hadde man for eksempel spurt Maja om hun med egne øyne så at Emil slo hønene, ville en lett forstå at historien var et produkt av kreativ fortolkning av de foreliggende observasjoner.

3.3 Hukommelsens kognitive systemer

Begrepet ”hukommelsen” leder tanken hen til et enhetlig system. Forskningen²⁴ viser imidlertid at hukommelsen består av to delvis uavhengige systemer som kalles *eksplisitt* og *implisitt* hukommelse. Eksplisitt hukommelse består igjen av *semantisk* og *episodisk* hukommelse.

Semantisk hukommelse er kort fortalt det menneskelige kunnskapsreservoar, det er ting vi *vet*, men vi husker kanskje ikke hvor vi har det fra. Episodisk eller selvbiografisk hukommelse er personlige og selvopplevde minner hvor vi *husker* vår egen tilstedeværelse. Episodisk hukommelse tillater mentale tidsreiser og er trolig unikt for mennesket.²⁵

Implisitt hukommelse består av perseptuell gjenkjenning, emosjonell betinging og motoriske ferdigheter. Perseptuell læring er grunnlaget for at den verden som mennesket registrerer oppleves som meningsfull. Emosjonell betinging er evnen til å etablere følelsesmessig tilknytning til situasjoner og andre mennesker. Motoriske ferdigheter eller det prosedurale minnet er evnen til å utføre alt fra dagligdagse handlinger til de mer

²⁴ Tulving, 2002. Her sitert Magnussen s. 47-49

²⁵ Magnussen s. 48.

spesifikke ferdigheter som det å sykle, spille gitar eller brodere. Det prosedurale minnet hjelper oss å automatisere ulike handlinger. Den implisitte hukommelse viser seg indirekte gjennom følelser og atferd. Den implisitte hukommelse kan ikke rekonstrueres da opphavet til visse følelser eller atferd som regel ikke er oss bevisst. Vi husker ikke erfaringens opphav på samme måte som vi kan huske noe vi har opplevd eller lært oss. Den som har lært å spille gitar vil lagre opplæringsprosessen i den episodiske hukommelsen. Men selve håndbevegelsene vil også være lagret i det prosedurale minnet. Forskning²⁶ viser at personer som har fått en hjerneskade og mistet det episodiske minnet, kan ha det implisitte minnet i god behold. Dette viser at de ulike hukommelsesformer lagrer informasjon i forskjellige formater.

Det er kun eksplisitt hukommelse som kan gjenkalles eller gjenfortelles. I vitnepsykologisk sammenheng er det derfor den eksplisitte hukommelsen som er av interesse. Ved vitnemål må vitnet rekonstruere sine observasjoner eller opplevelser. I sedelighetssaker, hvor vitnet er under 5 år, vil imidlertid barnets implisitte hukommelse testes i form av observasjon av barnets atferd.

²⁶ Schacter, 1996. Tulving, 2002. Her sitert Magnussen s. 49.

4 NÅR VITNER TAR FEIL

Det er flere grunner til at et vitne kan ta feil. Hukommelsen eksponeres hele tiden for ulike faktorer som kan føre til feilhukommelse. En feil kan oppstå under innkodingsfasen, lagringsfasen eller erindringsfasen. Når en feil først har oppstått, vil feilen lagres i hukommelsen sammen med alle andre minner. Hjernen har således ikke et filter som siler ut feilhukommelse. Dette er grunnen til at hukommelsen er rekonstruktiv og ikke reproduktiv.

4.1 Observasjonskriterier, glemsel og påvirkning

Feil under iakttakelsesøyeblikket kan skyldes både psykiske og fysiske observasjonsforhold. De psykiske er som kjent at våre observasjoner er selektive og fortolkende. Vi kan selvsagt legge merke til ting rundt oss uten at det er noe konkret som fanger vår oppmerksomhet, men mange ganger er det en oppmerksomhetsfangende faktor som gjør at vi observerer et fenomen. Dette kan være en lyd eller andre faktorer som vekker vår interesse. Det som observeres kan også huskes, men det er ingen garanti for observasjonens pålitelighet. Dersom observasjonen tolkes feil, vil feilen følge med i alle hukommelsens faser.

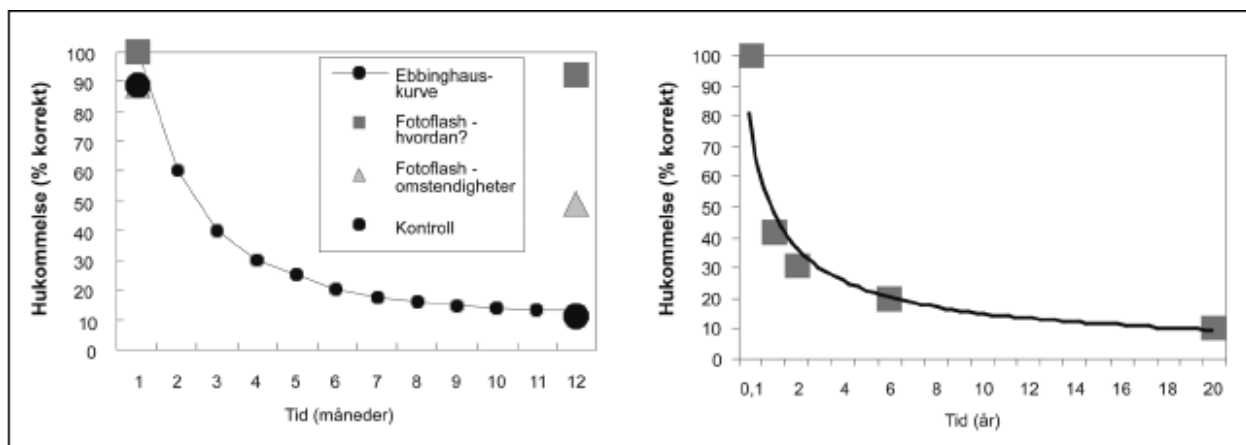
De fysiske betingelser for pålitelige observasjoner henger sammen med observasjonsforholdene i iakttakelsesøyeblikket.²⁷ Hvor langt unna sto vitnet? Kunne hun se alt som skjedde? Var det tilstrekkelig lysforhold? Fikk hun god tid til å observere? Dessuten er det en forutsetning for observasjonens pålitelighet at vitnet hadde på seg briller eller høreapparat dersom vedkommende vanligvis bruker det. Ikke minst er det av interesse om vitnet var beruset, trett eller syk under observasjonen. Felles for disse faktorene er at vitneprovets verdi vil svekkes hvis de nødvendige betingelser ikke er tilstrekkelig til stede. De fysiske betingelsene er imidlertid lettere å gjøre rede for enn de psykologiske.

²⁷ Lie s. 44.

Det er åpenbart lettere å få klarhet i om vitnet hadde på seg briller eller hvor lyst det var i iakttakelsesøyeblikket, enn å avklare om vitnet feiltolker en hendelse på grunn av fordommer, fantasier eller forventninger.

Feil under lagringsfasen kan skyldes flere forhold. Først og fremst vil minner med tiden blekne og glemmes. Den generelle glemselskurve, oppkalt etter den tyske forskeren Herman Ebbinghaus, viser et brått fall rett etter innkodingsfasen. Dette innebærer at hukommelsen svekkes mest umiddelbart etter innlæring, deretter flater kurven gradvis ut.²⁸

Glemselskurven

Nye minner kommer stadig til og setter farge på gamle minner, på denne måten vil minnene påvirke hverandre i en dynamisk syklus. Forskningen²⁹ viser at der vitner snakker sammen om et konkret hendelsesforløp, kan de ubevisst tilegne seg den nye informasjonen som egne minner. Hvis feilinformasjon innkodes og lagres vil den huskes som selverfarte minner.

²⁸ Magnussen s. 55.

²⁹ Magnussen s. 128.

Dessuten kan fragmenter som ikke hører sammen kobles til hverandre. Når uavhengige minner med ulikt opphav knyttes sammen, vil hukommelsen være bygget på et falskt grunnlag.

Under erindringsfasen kan hukommelsen påvirkes av ledende spørsmål. Dette er spørsmål som spontant kan forplante informasjon i vitnets hukommelse. Det er derfor svært viktig at vitner får gjenfortelling fritt uten antydninger om hendelsesforløpet. Får et vitne inntrykk av at avhører vet noe, viser forskningen³⁰ at vitner kan korrigere sine svar i samsvar med denne informasjonen. Barn er for eksempel særlige suggestible og følgelig utsatt for ledende spørsmål.³¹

4.2 Eksempler fra virkeligheten i en psykologisk kontekst

Flere nasjonale og internasjonale³² domsanalytiske undersøkelser viser at den dømmende makt svært ofte legger for stor vekt på vitners utsagn. Et vitne får på denne måten stor gjennomslagskraft.³³ Sett i lys av det vi vet om hukommelsens begrensinger er dette meget oppsiktsvekkende. Konsekvensene av at vitner tar feil kan bli uopprettelige. I følge "Innocence" prosjektet fra USA³⁴ er det upålitelige vitneutsagn som i størst grad har bidratt til at uskyldige har blitt dømt. I mer enn 75 % av dommene som til nå er omgjort som følge av DNA-testing, var feilaktige vitneobservasjoner lagt til grunn for avgjørelsen.³⁵

³⁰ Fisher et al. 1994. Memon, 1998. Her sitert Magnussen s. 144-149.

³¹ Ceci og Bruck, 1995. Quas og medarbeidere, 1999. Her sitert Magnussen s. 125-130.

³² Michael J. Saks og Jonathan J. Koehler, *The Coming Paradigm Shift in Forensic Identification Science*, 2005. Se også <http://www.innocenceproject.org/fix/Eyewitness-Identification.php> (november 2008).

³³ Gary L. Wells & Elizabeth A. Olson, *Eyewitness Testimony*, 2003 s. 277.

³⁴ Prosjektet går ut på å hjelpe straffedømte, fra tiden før DNA kunne bevises, med å prøve saken på nytt med DNA-bevis. Undersøkelsen viser at svært mange har blitt feildømt.

³⁵ <http://www.innocenceproject.org> (november 2008).

Et vitne kan også være et såkalt ørevitne. Dette er vitner som forklarer seg om noe de har hørt. Dette kan være en stemme, en samtale, et skrik eller andre lyder. Situasjoner der ørevitner kan spille en avgjørende rolle er for eksempel trusler over telefon, der gjerningsmennene er maskert eller der vitnet ikke ser på grunn av mørke eller andre visuelle hindringer.³⁶ En kjent og internasjonal sak er om flyverhelten Charles Lindbergh. Lindbergs sønn ble kidnappet og drept i 1932. To år senere ble en mann pågrepet og tiltalt for gjerningen. Lindberg var sikker på at dette var rett gjerningsmann. Lindberg mente at stemmen til mistenkte var identisk med stemmen til en mann som 2 ½ år tidligere hadde ropt ”Hey, Doc!” til han. På bakgrunn av denne stemmeidentifiseringen ble tiltalte dømt og henrettet. En slik identifisering må ses på med stor skepsis.³⁷

Etter dramatiske hendelser er det ikke sjelden at vitner eller offer påstår at gjerningsmannens stemme brenner seg inn i hukommelsen. Dette stemmer imidlertid ikke med forskningen.³⁸ Det å ha hørt en stemme en gang, medfører sjeldent at ørevitnet klarer å identifisere rett vedkommende. Hvis vitnet får høre stemmen flere ganger, vil imidlertid sjansen for korrekt identifisering øke suksessivt. Der vitnet har snakket med vedkommende øker sjansen for korrekt stemmeidentifisering sammenlignet med de som kun passivt overværer en samtale.

Forskningen³⁹ viser imidlertid at vi er ganske gode på å estimere alder, høyde og vekt på grunnlag av stemmen. En stemme som snakker et ukjent språk er vanskeligere å identifisere enn en stemme som snakker ens eget språk, mens kun få ord eller deler av et ord kan være nok til å identifisere vedkommende som utlending.⁴⁰ Selv om dialekt og gebrokkent språk lett kan gjenkjennes, må en ikke assosiere dette med at vedkommende

³⁶ Pär Anders Granhag, *Vitnespsykologi*, 2001 s. 95-105.

³⁷ Lie s. 43.

³⁸ Yarmey, 1995. Her sitert Magnussen s. 98-99.

³⁹ Se forrige fotnote.

⁴⁰ Magnussen s. 98-99.

faktisk er en bergenser eller en utlending. En gjerningsmann kan lett endre både stemmens karakteristika, dialekt og grammatikk. En rekke studier⁴¹ viser at ørevitner er relativt dårlige på å kjenne igjen stemmer. Vi har en tendens til å tro at det er lettere å kjenne igjen stemmer enn det faktisk er, denne feiloppfattelsen skyldes nok at vi er meget gode på å gjenkjenne stemmene til de vi kjenner og stemmer vi hører ofte via fjernsynet eller film.⁴² Stemmer vi forventer å høre i en bestemt situasjon er lettere å identifisere enn en stemme som vi ellers kjenner, men som høres i en fremmed sammenheng.⁴³

Tirsdag 24. juni 2008 skrev Dagbladet om Jan Christian Furua som dagen før hadde observert et sjøfly styrte i Drammensfjorden. I over to timer søkte både helikoptre og redningsbåter etter flyet, men uten hell. Det hele viste seg å være en feilobservasjon. Men vitne som hadde meldt i fra, om det han mente var en ulykke, var fortsatt sikker på hva han hadde sett. ”Jeg så et fly komme fra Svelvik-siden og registrerte at det gikk rundt. Jeg så flottørene stå på hodet og plutselig var de borte.” Politiet kunne fortelle at to sjøfly hadde flyøvelse ved Drammensfjorden noen dager før, men den aktuelle dagen hadde flyene stått trygt på land. Hva Furua hadde sett, er ikke godt å si, men et sjøfly som styrtet var det i alle fall ikke.

I Karmøy-saken ble fetteren til den drepte Birgitte Tengs anklaget og stilt for retten på bakgrunn av at et vitne mente hun hadde sett fetteren sykle over en bru den natten Tengs ble myrdet.⁴⁴ Under rettssaken kom det frem at vitnet ikke kunne erindre observasjonen under det første avhøret, men at det først var etter at fetteren selv hadde kontaktet henne at hun husket ansiktet hans. Vitnet ble mer og mer sikker på at det var fetteren hun hadde sett. Fetteren ble dømt for drap, men senere frikjent som følge av DNA-bevis.

⁴¹ Bull & Clifford, 1984. Her sitert Granhag s. 97.

⁴² Granhag s. 97.

⁴³ Yarmey, 1995. Her sitert Granhag s. 97.

⁴⁴ Magnussen s. 125.

Det kan godt være at vitnet i Karmøy-saken faktisk så en skikkelse sykle forbi henne drapsnatten, men at hun projiserte bildet av fatterens ansikt inn i minnet om syklisten.⁴⁵ Når to informasjonsfragmenter kobles sammen i hjernen vil hukommelsen rekonstruere en feil historie. Fra et vitnepsykologisk synspunkt er det ikke uvanlig at vitner kan utvikle subjektiv sikkerhet over egne observasjoner på falskt grunnlag. Dette kan blant annet skyldes at historien fortelles flere ganger. Historier repeteres både privat, under avhør og for retten. For hver gang historien fortelles skjer en ny innkoding av informasjon. Uavhengig av informasjonens pålitelighet oppfattes de fragmenter som sist ble innkodet, ikke bare som egne minner, men også som klarer minner enn de som ble innkodet kanskje for flere år siden.

Vitnepsykologen Kenneth Deffenbacher⁴⁶ har laget en systematisk oversikt over sammenhengen mellom subjektiv sikkerhet og objektiv pålitelighet. Hans meta-analyse omfattet 25 ulike studier. Omtrent halvparten av disse viste en svak positiv sammenheng mellom sikkerhet og pålitelighet, det vil si jo høyere grad av sikkerhet desto høyere grad av pålitelige utsagn. De resterende studiene viste imidlertid meget lave, og til og med negativ sammenheng mellom sikkerhet og pålitelighet. Det vil si jo høyere grad av sikkerhet desto lavere grad av pålitelighet. Et stort antall studier⁴⁷ viser at vitner tror de har rett, i langt større grad enn hva som er tilfellet. Dette gjelder både øyenvitner og ørevitner. Granhag skriver at et vitne som selv påstår å være 100 % sikker, i grove trekk vil ha rett i 80 % av tilfellene. Forskning⁴⁸ på jurybeslutninger tyder på at den viktigste faktoren i bedømmelsen av vitnets troverdighet, er vitnets subjektive sikkerhet for egne observasjoner. Forskningen⁴⁹ viser et misforhold mellom forskningsresultatene og den alminnelige tiltro til vitner som uttaler seg med stor sikkerhet, og vår egen tiltro til personlig sikkerhet.

⁴⁵ Magnussen s. 125.

⁴⁶ Deffenbacher, 1980. Her sitert Granhag s. 108.

⁴⁷ Granhag s. 108-109.

⁴⁸ Granhags Doktorsavhandling, 1996. Her sitert Granhag s. 109.

⁴⁹ Yarmey, 1995. Her sitert Granhag s. 109.

Magnussen skriver⁵⁰ at dette kan skyldes at vi har et falskt inntrykk som ikke er korrigert av tilbakemeldinger på det motsatte, fordi vi har en tendens til å søke bekreftelse på våre oppfatninger og overser således informasjon som ikke stemmer overens med dem.

Vitnet i Karmøy-saken ble mer og mer sikker på sine egne observasjoner ettersom tiden gikk. Bedre hukommelse over tid har imidlertid liten støtte i forskningen. I denne saken hadde det gått tre år fra iakttakelsestidspunktet til ny forklaring ble avgitt for lagmannsretten. Med så lang tidsintervall er det helt usannsynlig at hukommelsen blir bedre.⁵¹ Forskningen⁵² viser at tiliten til egen hukommelse lett formes av bekreftelse, eller antydning om bekreftelse. Vitner som får høre at ”du fant rett person”, uavhengig om denne informasjonen er rett eller ei, utviser økt subjektiv sikkerhet. Med tiden kan de således glemme hvor usikre de var i begynnelsen.⁵³

Et kjent internasjonalt eksempel⁵⁴ om hvordan uavhengige minner kan kobles sammen, helt uten noen form for logisk sammenheng, er tilfellet om psykologen Donald Thompson. En dag ble han avhørt som mulig gjerningsmann tilknyttet en voldtekt. Voldtektsofferet hadde beskrevet Thompsons utseende ned til minste detalj. På det tidspunkt voldtekten skulle ha skjedd var imidlertid Thompson i et fjernsynsstudio, hvor han deltok i et direktesendt program på TV. Programmet omhandlet ironisk nok menneskets evne til å huske ansikter. Det som hadde skjedd var at voldtektsofferet hadde sett Thompson på TV rett før voldtekten fant sted, deretter har hun feilkoblet minnet fra TV’n til minnet om voldtekten.

En voldtekt er utvilsomt en særdeles traumatisk hendelse for offeret. Sterk emosjonell aktivering kan ha den følge at oppmerksomheten innsnevres til trengsel for annen informasjon. Hjernen prioriterer å registrere det som i øyeblikket fremstår som

⁵⁰ Magnussen s. 92.

⁵¹ Magnussen s. 85.

⁵² Schacter, 2001. Her sitert Magnussen s. 95. Wells & Olson s. 283.

⁵³ Wells & Olson s. 283. Magnussen s. 95.

⁵⁴ Schacter, 1996. Her sitert Magnussen s. 125-126.

fryktvekkende eller oppmerksomhetsvekkende faktorer.⁵⁵ I en overgrepssituasjon er selvsagt vedkommende over griper den truende faktor, men det viktigste er likevel ikke hvordan vedkommende ser ut, men det å unngå overgrepet.

En kjent psykologisk formel som beskriver relasjonen mellom stress og hukommelse er den såkalte Yerkes-Dodsons lov. Formelen beskrives som en omvendt U-funksjon.⁵⁶ I vitnepsykologisk sammenheng går Yerkes-Dodsons lov ut på at følelsesmessig stress av moderat størrelse, styrker menneskets evne til å observere og lagre sanseinntrykk, mens evnen vil svekkes hvis stressnivået blir for stort. Forskningen⁵⁷ er i stor grad i samsvar med Yerkes-Dodsons lov. Med dette menes at både positivt og negativt ladede opplevelser av en viss styrke, huskes bedre enn nøytrale hendelser. Formelen må imidlertid ikke ses på som en absolutt lov. Forskningen⁵⁸ viser at traumatiske hendelser kan huskes meget godt. Mange ganger for godt, da minnene til stadighet kan dukke opp som såkalte ”flashbacks.” Dette er bakgrunnen til at mennesker som her vært utsatt for traumatiske hendelser kan utvikle posttraumatisk stressyndrom (PTSD). Minnene vil imidlertid ikke alltid være nøyaktige eller detaljerte.⁵⁹

Dersom voldtektsofferet aldri observerte over griperens ansikt, har hukommelsen naturlig nok heller ingen minner å hente frem. Feilen forankres her til iakttakelsestidspunktet eller innkodingsfasen.

Minnet om Thompsons ansikt ble imidlertid observert og innkodet korrekt. Men her oppstår feilen under erindringsfasen. Når kvinnen skal gjenkalle minnet om over griperens utseende skjer en spontan og ubevisst sammensmelting av to uavhengige minnefragmenter. På denne måten konstrueres et logisk og sammenhengende minne. Hjernens appetitt på å

⁵⁵ Magnussen s. 117.

⁵⁶ <http://jura.hollmen.dk/files/retspsykologi-outline.pdf>. Se også Magnussen s. 101.

⁵⁷ Deffenbacher, 1983. Christianson, 1992. Easterbrook, 1959. Her sitert Wells & Olson s. 282.

⁵⁸ Schacter, 1996. McNally, 2003. Her sitert Magnussen s. 104.

⁵⁹ Magnussen s. 101-117.

bygge logiske og forståelige minner kan imidlertid gå ut over hukommelsens konfidensialitet. Upålitelige minner fører til feilhukommelse, men vedkommende selv kan oppleve minnene som ekte og pålitelige.

4.3 Feilkilder

Det foreligger et betydelig vitnepsykologisk forskningsmateriale som har gitt omfattende kunnskaper om påliteligheten av den menneskelige hukommelse og gjengivelsesevne. Fra iakttakelsestidspunktet til gjenfortellingstidspunktet, vil vitner bli eksponert for en rekke faktorer som kan lede til upålitelige vitneutsagn. Når vi i dag kjenner til hvordan disse faktorene kan påvirke hukommelsen, er det viktig å legge forholdene til rette slik at feilkildene i minst mulig grad påvirker vitners hukommelse. Det er imidlertid ikke mulig å sikre seg fullt ut mot feilkildene, men kunnskap om vitnepsykologi vil utvilsomt være en avgjørende faktor for å unngå eller dempe effekten av feilkildene.

Selv ikke de vitner som kan vise til gunstige observasjonsforhold og utviser stor subjektiv sikkerhet for egne observasjoner, er immune mot feilkildene.

Den amerikanske juristen J. Kaplan anga i 1968⁶⁰ følgende faktorer som avgjørende for et vitneprovs konfidensialitet:

- Sannsynligheten for at vitnet har oppfattet begivenhetene riktig.
- Sannsynligheten for at han har husket hva han så.
- Sannsynligheten for at det er hans hensikt å fortelle hva han husker.
- Sannsynligheten for at han er i stand til å fortelle det han ønsker å fortelle.
- Sannsynligheten for at retten har forstått hva han har fortalt.

⁶⁰ Lie s. 41. Eva Smith, *Vidnebeviset*, 1986 s. 65.

4.3.1 Kildeforvirring eller feilattribusjon

Alle minner har vi fra ulike erfaringer, fantasier eller observasjoner vi har gjort oss.

Feilattribusjon er å tilskrive minner et galt opphav og således sette de i feil sammenheng.⁶¹

De enkelte minnefragmenter kan isolert sett være objektivt pålitelig, men når de settes galt sammen, vil hukommelsen stemme dårlig med virkeligheten. Denne form for kildeforvirring kan lett oppstå, særlig hvis en observasjon ligger noe tilbake i tid, og ikke fremsto som betydningsfull da den skjedde.

En dag møtte jeg en person jeg dro kjensel på, men jeg klarte ikke huske hvor jeg hadde vedkommende i fra. Etter en stund kom jeg på at vi hadde arbeidet sammen forrige sommer. Senere viste det seg at dette ikke var riktig. Vi hadde derimot møtt hverandre under en ferie for noen år tilbake. I dette tilfellet var jeg først usikker, men så forvekslet jeg tid, sted og person og trodde jeg husket riktig. Feilattribusjon kan like gjerne skje spontant, og hukommelsen vil med ett knytte uavhengige minner sammen. Trolig vil dette styrke den subjektive sikkerhet over egen hukommelse, men kildeforvirringen er like aktuell uansett. Det var det som hadde skjedd med kvinnen som hadde blitt voldtatt i sitt eget hjem. Hun feilattribuerte TV-minnet med minnet om voldtekten.

Vitneobservasjoner er mange ganger helt avgjørende for å kunne identifisere den skyldige og eventuelt forklare hva som har skjedd. Forskningen⁶² viser imidlertid at vitner kan feilattribuere og peke ut feil gjerningsmann selv under gode observasjonsforhold. Et modellforsøk av Ross og medarbeidere kan illustrere dette.

Deltakerne ble delt i to grupper og vist en film om et iscenesatt ran. Halvparten av deltakerne ble vist en versjon der en annen enn gjerningsmannen ble filmet i en uskyldig sammenheng i begynnelsen av filmen. Deretter ble deltakerne bedt om å se om det kunne identifisere gjerningsmannen ved fotokonfrontasjon. Der gjerningsmannen ikke var

⁶¹ Magnussen s. 122.

⁶² Ross og medarbeidere, 1994. Her sitert Magnussen s. 125.

representert, ble den uskyldige filmdeltakeren plukket ut som den uskyldige av hele 60-80 % av vitnene, uavhengig av hvor mange valgmuligheter som ble gitt. Den uskyldige observatøren er den eneste i fotokonfrontasjonen som gir assosiasjoner av gjenkjennelse. Denne følelsen er trolig nok til å peke han ut som gjerningsmann. Vitnene husker å ha sett ansiktet under hendelsesforløpet, men forveksler gjerningsmann med en tilfeldig tilskuer. Når både gjerningsmannen og den uskyldige var representert, sank imidlertid tilfellene av feilidentifisering betydelig.⁶³ Her gis vitnene mulighet til å sammenligne begge ansiktene opp mot hva de kan erindre av hendelsesforløpet, dette er trolig nok til at feilidentifiseringen synker.

Feilattribusjon kan vise seg på forskjellige måter. Vi kan forveksle minner eller fantasier uten ytre påvirkning fra andre, men vi kan også feilattribuere som en følge av ytre påvirkning fra andre mennesker, informasjon fra media eller bilder. Når kildeforvirringen skyldes ekstern desinformasjon som inkorporeres i hukommelsen, snakker vi om suggesjon.

4.3.2 Suggesjon

Suggesjon er ekstern påvirkning av menneskets følelser, tanker eller atferd. Den selvstendige tanke - og viljesvirksomhet hemmes eller settes mest sannsynlig ut av spill. På denne måten godtas informasjon uten motforestillinger.⁶⁴

I en vitnepsykologisk sammenheng er suggesjon evnen til å inkorporere ekstern desinformasjon i egen hukommelse. Når noen eksponeres for suggesjon blir visse ideer, forestillinger eller konkret informasjon plantet inn i vedkommendes hukommelse og ”huskes” som egne erfaringer eller opplevelser. Vitner kan utsettes for suggesjon ved å snakke med andre vitner, se bilder eller registrere annen informasjon fra media, få ledende

⁶³ Magnussen s. 125.

⁶⁴ www.Psykoper.no (oktober 2008)

spørsmål under avhør eller få suggererende instruksjoner under personkonfrontasjon⁶⁵. Suggestjon kan inntre i alle tre hukommelsesfaser. Suggestjonsutøveren kan være både bevisst og ubevisst på at mottakeren påvirkes. Som eksempelet under viser, kan ett ord være nok til å gi vitnet upålitelige forestillinger om hendelsesforløpet.

En gruppe studenter⁶⁶ ble vist flere filmer av ulike trafikkulykker. Studentene ble bedt om å beskrive hver enkelt ulykke etter hvert som de så filmene. Studentene ble delt inn i fem grupper hvorpå den ene gruppen fikk følgende spørsmål: "Omtrent hvor høy hastighet hadde bilene da de traff hverandre?" For de øvrige gruppene ble ordet "traff" byttet ut med "krasjet," "kolliderte," "støtte sammen" og "kom i kontakt." Resultatene viste at studentenes hastighetsbedømmelse hang sammen med spørsmålets form. Den gruppen som fikk spørsmålet stilt i form av "krasj" anga gjennomsnittlig mye høyere hastighet enn den gruppen som fikk spørsmålet stilt i form av "støtte sammen."

Undersøkelsen viser hvor stor suggestjonseffekt selv enkelte ord kan ha. Det er således helt avgjørende at vedkommende som skal avhøre vitner kjenner til denne feilkilden, slik at vitnet ikke påvirkes av ledende og suggestive spørsmål.

Studentene ble på ny intervjuet en uke etter de hadde sett filmene. Den ledende informasjonen hadde utviklet nye assosiasjoner som passet inn blant de øvrige forestillingene om hendelsesforløpet. Studentene ble nå spurt om de hadde lagt merke til noe knust glass. Antallet deltakere som kunne erindre knust glass, økte suksessivt med hvilken hastighet de hadde tilegnet bilene. Dette medførte at flere i "krasj-gruppen" mente å ha sett knust glass enn de i "traff-gruppen." Ingen av filmene viste imidlertid knust glass.⁶⁷

⁶⁵ Magnussen s. 128. Artikkel av Magnussen, publisert på www.skepsis.no (mars 2008).

⁶⁶ Lofthus & Palmer, 1974. Her sitert Magnussen s. 59-60.

⁶⁷ Magnussen s. 60.

Eksempelet viser en slags dominoeffekt hvor det ene drar det andre med seg. Et ord forplanter assosiasjoner om hastigheten og hastigheten forplanter assosiasjoner om skadeomfanget.

I dette tilfellet ble studentene eksponert for suggesjon etter iakttakelsesøyeblikket. Suggesjonen hadde således tilbakevirkende kraft. Dette kan betegnes som retroaktiv interferens⁶⁸ og innebærer at nylig innkodet informasjon påvirker og blandes sammen med den informasjon som alt var innkodet. Dette er kildeforvirring som kan virke suggererende. Suggesjon kan også være retroaktiv i den forstand at tidligere innkodet informasjon påvirker vår fortolkning av senere observasjoner. Dette kan kalles for proaktiv interferens. At vitner er svake for påvirkning er vist i et meget stort antall psykologiske studier.⁶⁹

Et eksempel som viser hvordan vitner kan påvirkes av villedende informasjon, er det såkalte Stureplansmordet i Stockholm, 1994.⁷⁰ Fire mennesker ble drept og over 20 skadet idet et automatvåpen ble avfyrt mot restauranten Sturecompagniet. Politiet mistenkte Jara og Zethreus for drapene. Politiet valgte å vise bilder av de mistenkte i media i håp om at publikum kunne være til hjelp. Bildene var imidlertid tatt lenge før drapsnatten. På bildene hadde Jara skjegg, mens Zethreus var nybarbert. Bildene ble blant annet vist i aviser og på fjernsynet. Øyenvitner kunne fortelle at det var en med skjegg som hadde skutt. Når gjerningsmennene med tiden ble tatt, var det Zethreus som hadde skjegg, mens Jara var nybarbert. Begge nektet straffeskyld så politiet fikk et bevisproblem. Hvem av de to hadde skjegg drapsnatten?

Problemet i denne situasjonen var at politiet, ved å vise fram bildene, sannsynligvis svekket påliteligheten til potensielle vitneforklaringer. Hvis et vitne som så en mann med skjegg drapsnatten, senere fikk se et bilde av Jara med skjegg, vet vi fra forskningen at minnene

⁶⁸ Interferens kan være både retroaktiv og proaktiv, se Granhag s. 45.

⁶⁹ Granhag s. 34, 45.

⁷⁰ Eksempelet og den nærliggende redegjørelse er i all hovedsak hentet fra Granhag s. 44-47.

lett kan forveksles slik at ansiktet fra bildet kobles til minnet fra drapet. Dersom det ikke var Jara som hadde skjegg drapsnatten, hadde sannsynligvis bildet av Jara med skjegg påvirket og villedet vitnenes hukommelse. Når villedende informasjon leder til feilhukommelse har bildet hatt en suggererende effekt. Politiet i Stockholm opplevde nettopp at vitnene blandet sammen minnene fra drapsnatten og minnene fra bildene.⁷¹

Fra et psykologisk perspektiv er det ikke uventet at minnene fra fotografiet skulle virke forstyrrende på minnet fra drapsnatten. Minnet fra drapsnatten ble for det første innkodet før minnene fra fotografiet. Minner blekner med tiden og det som er innkodet sist, huskes best. For det annet ble minnene fra fotografiet repetert, da bildene ble vist i media opp til flere ganger. For hver gang bildene ble observert, ble minnene innkodet på nytt. Minnene fra drapsnatten ble på denne måten eksponert for en rekke faktorer som virket negativt på hukommelsens pålitelighet. Situasjonen er således et eksempel på retroaktiv interferens som virker suggererende på vitnene. Her burde de aktuelle vitnene blitt avhørt før bildene ble vist offentlig. Dersom vitnet husket noe fra gjerningsmannens ansikt, annet enn skjegget, ville denne informasjonen kanskje vært nok til å avklare hvem av de to som skjøt mot restauranten. Idet vitnene ble eksponert for bilder av Jara med skjegg, økte sjansen for at nettopp han ville bli identifisert. I dette tilfellet ble vitnepsykologiske forhåndsregler oversett og politiet mistet således muligheten til en forsvarlig identifisering av gjerningsmannen.

De fleste vitnepsykologer er enige om at villedende informasjon virker suggererende på menneskets hukommelse, men det er en viss uenighet om hvordan denne effekten utvikles. Noen forskere mener at den villedende informasjonen sletter allerede innkodet informasjon. Mens andre forskere mener at det finnes to parallelle hukommelsesspor, men at det ene minnet huskes bedre, eller bevisst velges fremfor et annet.⁷² Det kan for eksempel være at et vitne kan erindre et forhold, men stoler mer på kilden til den villedende informasjonen enn egen hukommelse. Dette kan være tilfelle ved avhør da vitnet ofte opplever politi,

⁷¹ Granhag s. 45.

⁷² Granhag s. 47.

aktor eller dommer som en autoritet. Autoriteter har i mange sosiale relasjoner en styrket innflytelse på andre mennesker. Det er derfor sannsynlig at vitner lettere lar seg suggerere der en autoritet antyder at vedkommende tar feil eller stiller villedende spørsmål.⁷³ Det samme gjelder ved gjentakelser. Spørsmål som blir stilt om og om igjen kan oppleves som et press eller en antydning om at svaret var feil eller ikke var hva avhører trodde var tilfellet. Forvirring, utmattelse og psykisk press er alle faktorer⁷⁴ som trolig svekker den selvstendige tanke- og viljevirkosomhet og mulighetene for suggesjon øker ytterligere.

4.3.3 Redigering

Som nevnt tidligere er alle våre observasjoner et resultat av fortolkninger. Hvordan vi forstår og forklarer alt rundt oss, vil i stor grad bero på vårt individuelle psykologiske tankemønster. Det at to mennesker står på gaten og snakker høylytt, kan for noen tolkes som en voldsom krangel, mens andre ser dette som en harmløs diskusjon. Hvis vi intuitivt tolker dette som en alminnelig samtale med litt dynamikk, men senere får høre at en av de som diskuterte var naboen, som vi vet er en ukuelig kverulant, vil vi kanskje endre den intuitive forståelsen av hendelsesforløpet.

Det som har hendt tilpasses nåværende kunnskap og følelser. Dette kalles for kognitiv redigering. I vitnepsykologisk sammenheng er det særlig to former for redigering som er av interesse. Dette er etterpåklokskap og sosiale stereotyper.⁷⁵ Vi fortolker situasjoner ut i fra vårt eget psykologiske attribusjonsmønster eller såkalte skjemaer. Dette er strukturerte forventninger til ulike situasjoner, objekter og mennesker.⁷⁶ Skjemaene er et resultat av persepsjon og tenkning. Vi bygger blant annet skjemaer for mennesker vi kjenner, for ulike stereotyper og for ulike situasjoner. Vi produserer skjemaer om alt fra hverdagslige rutiner til sterke fordommer. Vi er meningssøkende og fortolker alt rundt oss på bakgrunn av hva

⁷³ Smith s. 320. Lie s. 59.

⁷⁴ Magnussen s. 179-185.

⁷⁵ Magnussen s. 138.

⁷⁶ Granhag s. 57.

vi vet, hva vi har erfart og ut i fra det psykologiske tankemønsteret vi har utviklet. Idet en observasjon skaper rom for tvetydighet kobles skjemaene automatisk til hukommelsen, slik at observasjonen settes i sammenheng og gir mening. Det var trolig dette som skjedde da Sylte-Maja fant Emil livløs på tunet. Observasjonen var tvetydig og hun støttet hukommelsen med et skjema som tilsa at Emil, som den rakkerungen han er, har drukket seg full og slått i hjel hønene. Skjemaet er farget av Majas erfaringer, forventninger og fantasi. Skjemaer kan naturligvis være realistiske og fornuftige, men kan likevel stemme dårlig med virkeligheten.

En gullsmedforretning i Frognerveien i Oslo ble forsøkt ranet av to unge menn. Ranerne rettet et håndvåpen mot innehaveren. Innehaveren forsøkte å rømme, men ble holdt igjen og brutalt slått av begge ranerne. Ranerne klarte imidlertid ikke å overmanne innehaveren og løp ut av butikken. På en kafé på andre siden av gaten var det et vitne som hadde sett alt sammen. Vitnet kunne fortelle at begge ranerne hadde sorte og hvite luer og boblejakker.⁷⁷ Heldigvis hadde gullsmedforretningen et overvåkningskamera som hadde fått hele hendelsen på tape, for vitneforklaringen av ranerne var helt feil. Overvåkningskameraet kunne vise at den ene raneren var ikledd mørk dress, hvit skjorte og slips. Den andre raneren hadde en tettsittende mørk treningsdress.⁷⁸

Her er det flere forhold som kan ha virket negativt på observasjonens konfidensialitet. Alt gikk veldig fort, så vitnet har ikke fått særlig god tid til å registrere hele hendelsesforløpet. Sikten kan ha vært dårlig, da vitnet kikket ut av et vindu, over gaten og inn i forretningens vindu. Vindusflater kan gi gjenspeil og lysrefleksjoner som kan redusere sikten. Dessuten kan vitnet ha blitt påvirket av andre vitner som også så ranet. Men trolig har vitnet ubevisst fylt ut hukommelsen med det som kalles for det kognitive hukommelsesskjema. Dette er en ubevisst kognitiv prosess som bygger på en rekke samfunnsoppfatninger om hva som er normalt eller typisk for gitte situasjoner. Vedkommende som var vitne til hendelsen i gullsmedforretningen hadde trolig ikke innkodet hva ranerne var ikledd annet enn at han sa

⁷⁷ Aftenposten (mars 2001). Her sitert Magnussen s. 138-139.

⁷⁸ Magnussen s. 138-139.

noe som var sort og hvitt. Idet minnene skulle erindres fylles de mangelfulle observasjonene ubevisst med det som ville vært typisk for situasjonen. Hva som assosieres som typisk, kommer an på observatørens egne holdninger, fordommer og forventninger. Vi har med andre ord en tendens til å se og høre det vi forventer.⁷⁹

I dette tilfellet har trolig vitnet ubevisst koblet sammen informasjonen om to unge gutter med hva som assosieres som en typisk påkledning for unge gutter om vinteren, og med ett har boblejakke blitt en del av hukommelsen.

Ser vi en person med finlandshette gå inn i en bank, vil de fleste assosiere denne påkledningen med en potensiell raner. Ser vi samme stereotype i alpinbakken, vil vi sannsynligvis ikke få samme assosiasjon. Men stereotyper behøver ikke være situasjonsbestemte. Selv det å gå i sorte klær,⁸⁰ kan assosieres med aggresjon og utagerende personlighetstrekk. Dette er trolig grunnen til at tiltalte mange ganger velger lyse eller fargede klær når de skal møte i rett. De fleste av oss husker vel David Toska med lusekofte under rettssaken etter Nokas ranet eller Bahtti som stilte med knall gul genser ved domsavsigelsen.⁸¹

Den menneskelige underbevissthet produserer ulike skjemaer for sosiale stereotyper. Sosiale stereotyper er et veletablert sosialpsykologisk fenomen som kan virke på alle trinn i hukommelsen.⁸² Skjemaene fungerer som et hjelpeinstrument når våre observasjoner fortolkes. Men de kan også påvirke og redigere allerede innkodede minner og kan fordreie minnene når de skal erindres og gjenfortelles. Redigering består av både sosiale stereotyper og etterpåklokskap. Får et vitne for eksempel vite at tiltalte i en straffesak er medlem av en nynazistisk gjeng, kan denne informasjonen bidra til at vitnet redigerer sin forståelse av

⁷⁹ Lie s. 47.

⁸⁰ Magnussen s. 139.

⁸¹ Nokas-ranet, Stavanger 5. april 2004.

⁸² Magnussen s. 139.

hendelsesforløpet. Dette kan skje selv om handlingen tiltalte er anklaget for ikke kan forankres til det nynazistiske medlemskapet.⁸³

I normaltilfellene vil virkeligheten oppfattes som fragmenter med uklarheter og tomme rom. Den menneskelige underbevissthet vil imidlertid bearbeide disse fragmentene slik at observasjonene oppleves som meningsfylte sammenhenger. De observasjonene som registreres vil spontant og ubevisst bli tolket og fylt ut i lys av egne holdninger og erfaringer, og med elementer som assosieres som typiske for situasjonen.⁸⁴

Interesse og holdningsmessig bakgrunn setter i stor grad farge på hvordan vi fortolker våre observasjoner. Forutinntatthet og solidarisering med den ene eller andre parten i en konfliktsituasjon bidrar nok mer til hvordan vi selv opplever situasjonen enn vi er klar over. Observeres et slagsmål mellom to personer av forskjellig størrelse, vil nok sympatien lett plasseres hos den minste. Når hendelsen skal gjenfortelles vil trolig sympatien fungere som en påvirkningsfaktor for hvordan observatøren selv opplevde slagsmålet.⁸⁵

Det kognitive hukommelsesskjema kan operere på mange forskjellige måter. Hukommelsen kan bygge opp skjemaer for hva vi forventer å se hos enkelte mennesker, mens for andre gjelder helt andre skjemaer som fungerer som supplement til hukommelsen.

Ta for eksempel min bror og hvordan han kunne beskrive min påkledning den dagen i akebakken så detaljert, men likevel helt feil. Jeg hadde på meg en sort boblejakke, sort lue og grå alpinbukse. Han husket imidlertid at jeg hadde grå jakke med pels, og marineblå alpinbukse med seler. Vel og merke hadde min alpinbukse seler, men de var ikke synlige og dessuten var fargen feil. Sannsynligvis hadde han aldri innkodet hva jeg hadde på meg, men la til grunn et subjektivt opparbeidet hukommelsesskjema. Jeg tror min bror husket en marineblå alpinbukse med seler fordi han assosierte meg med denne type alpinbukse. Jeg

⁸³ Lie s. 54.

⁸⁴ Lie s. 48.

⁸⁵ Lie s. 49-50.

hadde en slik bukse de årene vi bodde hjemme. Dessuten har både han selv og hans samboer en marineblå alpinbukse med seler. At han husket jakken som grå og ikke svart, kan skyldes at han blandet sammen fargen på buksa med fargen på jakka. Hvor han fikk den pelsen i fra er jeg mer usikker på, men det kan være han fikk opp et skjema om at jenter gjerne har pels på jakken som en følge av at hans samboer og vår mor nettopp har jakker med pels. En annen teori kan være at han la merke til at jeg hadde pels på støvlene, men at han satte denne informasjonen i feil sammenheng. Det kan like gjerne skyldes begge deler. Kombinasjonen av feilplasserte minner og anvendelse av hukommelsesskjema kan ha rekonstruert et minne som for min bror fremsto som logisk og pålitelig.

Det hører med til historien at min bror kunne beskrive helt korrekt hva min samboer hadde på seg. Dette kan forklares med at hukommelsen denne gangen ikke ble forstyrret av et opparbeidet skjema, men at han faktisk måtte erindre min samboers påkledning med blanke ark. En annen teori kan selvfølgelig være at min samboer i seg selv er en større oppmerksomhetsfangende faktor enn undertegnede.

Det kan spørres om noen mennesker er bedre iakttakere enn andre. Forskningen⁸⁶ har i all hovedsak gått ut på å klargjøre om faktorer som alder, kjønn, intelligensnivå⁸⁷ eller økonomisk eller kulturell bakgrunn har noen innvirkning på observasjoners pålitelighet. Det finnes ingen generelle holdepunkter for at slike faktorer er av betydning.

Forskjeller⁸⁸ som ofte bemerkes som for eksempel at kvinner er mer presise til å beskrive påkledning, mens menn er mer presise til å beskrive biler, skyldes heller subjektiv interesseforskjell enn forskjell i observasjonsevnen. Det er heller ingen holdepunkter for at barn,⁸⁹ i hvert fall over en viss alder, er dårligere iakttakere enn voksne.

⁸⁶ Lie s. 45.

⁸⁷ Gary L. Wells & Elizabeth A. Olson, *Eyewitness Testimony*, 2003 s. 280.

⁸⁸ Wells & Olson, 2003 s. 280. Lie s. 45-47.

⁸⁹ Lie s. 46.

5 BARN SOM VITNER

Av og til må barn møte i retten som vitner, det kan være fordi de har sett eller hørt noe som er av interesse for saken, men det kan også være at barnet har blitt utsatt for en kriminell handling. I juridisk henseende er man barn inntil fylte 18 år. Før fylte 14 år skal barn avhøres utenfor retten under såkalt dommeravhør.⁹⁰ Det store flertall av saker der barn er vitner, er sedelighetssaker der barnet kan ha blitt utsatt for seksuelle overgrep. Dersom dommeravhør ikke er hensiktsmessig på grunn av barnets alder eller utvikling, kan observasjon av barnet atferd gjennomføres for å se om man kan finne tegn til mulig overgrep. Tidligere var det vanlig å gi barn anatomiske dukker for å se om barnet ville avsløre seksuell erfaring gjennom leketerapi.⁹¹ Denne ordningen har man i dag gått bort i fra, da dukkene trolig inviterer til seksuell utforskning uavhengig om barnet har blitt utsatt for seksuelle overgrep eller ikke.⁹²

I det følgende vil jeg drøfte hvorvidt vi kan stole på barns vitneutsagn og herunder hvilke faktorer som er med på å styrke eller svekke påliteligheten av det barn forteller. Den følgende gjennomgang vil imidlertid ikke være dekkende for temaet i sin helhet.⁹³

5.1 Feilkildene

Hvorvidt vi kan stole på det barn forteller, vil i stor grad være avhengig av hvilke feilkilder barnet utsettes for. Alle feilkildene som gjelder for de voksne, vil naturlig nok også gjelde for barn. Barn er imidlertid stort sett mer suggestible enn voksne. Dette innebærer at der en

⁹⁰ Anne Poulsson og Anne Lise Rønneberg, *Barn som vitner* 2000, s. 25.

⁹¹ Melinder, 1998. Her sitert Magnussen s. 234.

⁹² Bruck og medarbeidere, 1995. Her sitert Magnussen s. 233.

⁹³ For en fordypning, se Poulsson og Rønnebergs *Barn som vitner* (2000), Magnussens *Vitnepsykologi* (2004) kapittel 7, Ceci og Brucks *Psychological Bulletin* (1993) og Melinders *Perspectives on Children as Witnesses* (2004).

feilkilde påvirker en voksen, vil et barn påvirkes ytterligere.⁹⁴ To vitnepsykologiske forskere fra USA, Stephen Ceci og Maggie Bruck, har skrevet en god del om påliteligheten av barns vitneutsagn og herunder barns suggestibilitet. De har sett det hensiktsmessig å dele inn faktorene som kan påvirker påliteligheten av barns utsagn inn i tre hovedkategorier: kognitive faktorer, sosiale faktorer og motivasjonsmessige faktorer.

5.2 Kognitive faktorer

Barn kan ha problemer med å skille mellom fantasi og virkelighet. En forutsetning for å kunne skille mellom fantasi og virkelighet, er at barnet har utviklet episodisk hukommelse. Den episodiske eller selvbiografiske hukommelsen manifester seg sent i barnets utvikling.⁹⁵ For det første skyldes dette at deler av hjernen, som er viktige for innkoding av selvbiografiske erfaringer, utvikles sent.⁹⁶ For det andre er våre minner, som kjent, et produkt av fortolkninger og således har den episodiske hukommelsen en nær sammenheng med utviklingen av barnets språklige ferdigheter.⁹⁷ For det tredje forutsetter pålitelig episodisk hukommelse korrekt kildeovervåking mellom egne og andres erfaringer.⁹⁸

Barnets kunnskapsnivå utvikles i takt med språkutviklingen. En forutsetning for at et barn skal huske sine observasjoner, er at de på et visst minimumsnivå forstår det de ser, eller er i stand til å gi en fortolkning av det de ser. Barnets kunnskapsnivå vil således styre barnets evne til å utvikle kognitive stereotype skjemaer og såkalte scripts.⁹⁹ Scripts er på mange måter det samme som skjemaer, men scripts omfatter gjerne de daglige rutinene, som for eksempel veien til barnehagen eller kveldsrutiner, som for eksempel at mamma og pappa

⁹⁴ Ceci & Bruck, 1993 og 1995. Her sitert Granhag s. 119.

⁹⁵ Magnussen s. 218.

⁹⁶ Nelson, 1997. Her sitert Magnussen s. 218.

⁹⁷ Baker-Ward & Ornstein, 2002. Saywitz, 2002. Her sitert Magnussen s. 218.

⁹⁸ Lindsay, 2002. Her sitert Magnussen s. 218.

⁹⁹ Ceci & Bruck, 1993.

synger en sang eller leser i en bok før barnet sovner. Barn bruker skriptstrukturer¹⁰⁰ allerede fra treårsalderen, og utvikler stadig nye strukturer med årene som går. Små barn som blir utsatt for overgrep over lang tid produserer rutinescripts, der detaljene forsvinner, og barnet vil ha problemer med å huske enkelte episoder. Som en følge av at barn er bundet til rutinescripts, vil barn lett blande sammen hva som *har* skjedd og hva som ut i fra barnets kunnskap og erfaring *kunne* ha skjedd. Språkviter Sissel Rolness sier i et intervju med Universitetsavisa¹⁰¹ at man vil få langt bedre svar fra små barn om man spør hva som skjedde ”en gang” eller om man spør hvordan det ”pleier å være”, enn om man spør om hva som skjedde ”i går.”

5.3 Sosiale faktorer

Foruten de interne kognitive forhold, finnes en rekke eksterne påvirkningsfaktorer som barnet kan eksponeres for. De sosiale faktorene som kan påvirke et barns vitneutsagn er først og fremst suggesjon og ledende spørsmål. Som nevnt er barn meget sensitive for suggesjon, og kombinasjonen av suggestive og ledende spørsmål kan villed barnets hukommelse, slik at feilhukommelse eller falske minner produseres. Barn kan potensielt påvirkes av andre barn, av foreldre, søsken, lærere eller andre voksne. Dessuten kan barn - som voksne - påvirkes ved å se på fjernsynet eller høre på radio. All form for informasjon kan potensielt påvirke et barn. Som nevnt kan barn lett supplere hukommelsen med scripts eller sosiale stereotype skjemaer. All form for ytre påvirkning kan lede barn til å utvikle stereotype skjemaer.

Et internasjonalt kjent eksempel¹⁰² er den såkalte ”Sam Stone”- undersøkelsen.

Barnehagebarn ble fortalt at de skulle få besøk av Sam Stone, en klossmajor som svært ofte kunne ødelegge ting. I fire anledninger over en måneds tid ble barna fortalt hva Sam hadde gjort galt og hvor mange ulykker han hadde kommet utfor i løpet av den siste tiden. Når

¹⁰⁰ [www.ntnu/universitetsavisa/nr. 6](http://www.ntnu/universitetsavisa/nr.6) (mai 2008)

¹⁰¹ Se forrige fotnote.

¹⁰² Leichtman & Ceci, 1995. Her sitert Magnussen s. 243.

Sam Stone kom til barnehagen gjorde han ikke noe galt og gikk etter få minutter. Etter en stund ble barna gjort oppmerksom på at noen leker hadde blitt ødelagt. Med ledende og suggererende spørsmål ble barna intervjuet flere ganger for å avklare om noen kunne vite hvem som hadde ødelagt lekene. Tre av fire barn i den yngste gruppen (3-4 år) og litt under halvparten i den eldste gruppen (5-6 år), svarte at det var Sam Stone som hadde ødelagt lekene. På direkte spørsmål svarte nesten alle de yngste barna at de også hadde *sett* at det var Sam Stone.

Ved siden av tradisjonell ledende og suggererende intervjueteknikk, kan også andre sosiale faktorer lede barns hukommelse på villspor. For å illustrere dette kan noen utvalgte påvirkningsstrategier¹⁰³ som konformitetspress og forsterkning nevnes. Konformitetspress er å fortelle barnet at andre barn, andre voksne eller helsepersonell (noen barnet kjenner), allerede har fortalt det intervjuer vil at barnet skal snakke om. Målet er at barnet lettere vil snakke når det får høre at andre allerede har sagt noe. Forsterkning er belønning eller straff etter hvert som barnet svarer. Barnet gis positive tilbakemeldinger som ros og oppmuntring der det svarer det intervjueren vil høre, mens det gis negative tilbakemeldinger eller negative signaler der slike svar ikke gis. Konkrete løfter og belønning kan også anvendes for å lokke barnet til å snakke. Barn ser på voksne som autoriteter og sannferdige personer, så de lar seg lett lede til å svare det de tror intervjuer vil de skal svare. Hvis feilinformasjon og suggestiv påvirkning kobles med gjentatte intervjuer, øker sjansen for feilhukommelse og falske minner. Gjentatte intervjuer minsker sjansen for glemsel, men samtidig medfører repetisjon til at de rekonstruerte minnene innkodes på ny. På denne måten kan minnene endres litt og litt over tid og feilhukommelse og falsk hukommelse kan produseres. Der barna blir bedt om å forestille seg noe eller tenke på en fiktiv hendelse, kombinert med gjentatte spørsmål, øker sannsynligvis faren for produksjon av falske minner.¹⁰⁴

¹⁰³ Magnussen s. 241-243

¹⁰⁴ Magnussen s. 245

5.4 Motivasjonsmessige faktorer

Motivasjonsmessige faktorer er først og fremst ulike grunner for at et barn ikke vil fortelle om en hendelse eller fortelle hvem som har gjort barnet vondt.

Barn er svært avhengig av sine omsorgspersoner og vil gjerne ha problemer med å se for seg et liv uten en av sine foreldre eller foresatte.¹⁰⁵ Dette gjør at barn som for eksempel har blitt utsatt for vold eller overgrep i hjemmet ikke angir sine egne omsorgspersoner. Barnet ønsker å holde på hemmeligheten og er kanskje i tillegg truet med konsekvenser hvis sannheten kommer ut. Barnet kan ha blitt fortalt at hvis sannheten kommer for en dag, vil familien lide og at det vil skade mange flere enn barnet selv.¹⁰⁶ Barnet kan således trues til taushet for å skåne andre familiemedlemmer, men det kan også være at barnet ikke ønsker å skade sin overgriper dersom dette er en nær omsorgsperson. Barnet kan ha blitt fortalt at det skal være en hemmelighet og at barnet ønsker å utvise lojalitet.

Det kan også tenkes ekstreme tilfeller der barnet ikke opplever overgrep som det verste i tilværelsen. Dette kan være barn som lever i et hjem med rus, vold og lite mat, men som har en ekstern omsorgsperson som gir barnet ro, kjærlighet og mat, men som også er en overgriper. Redselen for å miste den delen av forholdet til overgriperen som oppleves som positivt, vil som regel medføre at barnet velger å lyve eller unngår sannheten.¹⁰⁷

Forskning viser at barn som ser at mor ødelegger en leke, går svært langt i å beskytte mor.¹⁰⁸ Dette trolig for å unngå skam, ubehag, straff eller sosial utstøtelse – alt ettersom hva barnet ser som potensielle konsekvenser.

¹⁰⁵ Poulsson og Rønneberg, 2000.

¹⁰⁶ Ceci & Bruck 1995. Her sitert Magnussen s. 245.

¹⁰⁷ Poulsson og Rønneberg, 2000.

¹⁰⁸ Ceci & Bruck, 1995. Her sitert Magnussen s. 250.

6 EN EMPIRISK UNDERSØKELSE

For å få et empirisk innblikk i observasjoners pålitelighet, lot jeg tilfeldig utvalgte se et fotografi med et dramatisk hendelsesforløp, se vedlegg 1. Etter at bildet ble fjernet lot jeg deltakerne svare på noen spørsmål om hva de hadde bevitnet, se vedlegg 2. I virkeligheten skjer ting veldig fort, og potensielle vitner vil normalt ikke være forberedt på at noe av bevismessig interesse vil skje. Som et forsøk på å gjenskape disse observasjonsforholdene fikk deltakerne ingen informasjon om hva de skulle være med på, og bildet ble vist i kun 10 sekunder. På denne måten fikk deltakerne ikke skjerpet sanseapparatet på forhånd og vitneobjektet var kun tilgjengelig i et begrenset tidsintervall.

Fotografiet viser et restaurantlokale med i alt syv personer. Langs bardisken sitter tre gjester på barkrakter. Bak disken står det to ansatte. Ved døråpningen står en mann med lys frakk og hatt. Denne mannen retter en revolver mot en av gjestene. Ved døråpningen finnes det en telefonboks av gammel type. Det står ingen i telefonboksen. Midt i bildet er en mann, i mørk dress og slips, i ferd med å dra frem en pistol med høyre hånd. Det hele fremstår som en svært truende og farlig situasjon da det er to menn som potensielt kan avfyre skudd.

6.1 Bakgrunn

Undersøkelsen er som nevnt i innledningen hentet fra Pär Anders Granhags bok, *Vitnespsykologi* fra 2001. Fordelen med en slik designkopiering er at man kan prøve et opplegg som er testet og har fungert. Det forskningsmessig interessante er at ved å utgå fra tidligere forskning på et område, kan man sammenligne resultatene fra et annet område. Granhags studie gjelder psykologistudenter. Jeg har valgt å se på voksne og barn. På denne måten kunne jeg sammenligne resultatene mellom kvinner og menn, og mellom barn og voksne. Dessuten lot Granhag det gå 24 timer fra deltakerne så bildet til de ble intervjuet. I denne undersøkelsen ble deltakerne intervjuet umiddelbart etter at de hadde sett bildet.

Alle fikk se et fotografi som ble lagt bort etter ti sekunder, deretter ba jeg de besvare et spørreskjema med ti spørsmål. De voksne ble intervjuet i grupper, først når alle hadde besvart fikk deltakerne snakke sammen. Barna ble hentet ut fra klassen en og en, mens en lærer sørget for at elevene ikke snakket sammen før undersøkelsen var gjennomført.

6.2 Beregning av pålitelighet

Det er flere måter¹⁰⁹ å regne ut vitneforklaringers konfidensialitet. En metode er å dele antall riktige svar på antall spurte spørsmål. En annen metode er å dele antall riktige svar på antall *forsøkt besvarte* spørsmål. Granhag benytter sistnevnte metode ved beregning av deltakernes suggestibilitet. Denne metoden vil gi en høyere prosentangivelse enn den første og er dessuten særlig forankret til vitneutsagnets pålitelighet.¹¹⁰ Samme metode er således lagt til grunn for min undersøkelse.

6.3 Våpenfokus

Bildet viser som nevnt to menn som begge holder en revolver. Våpen kan ha en oppmerksomhetsfangende effekt i så sterk grad at vitner ikke legger merke til noe annet enn selve våpenet. Dette er våpenfokuseffekten. Under traumatiske hendelser har vitner fortalt at det var som om de så gjennom et rør, de kunne se klart i midten, men at alt rundt ble uklart og grått.¹¹¹ Dette kalles således for tunnelsyn. Vitner som rammes av våpenfokus eller tunnelsyn vil ofte ha problemer med å erindre gjerningsmannens utseende og påkledning. Grunnen er at oppmerksomheten innsnevres mot våpenet, eller den truende situasjonen, på bekostning av omkringliggende informasjon.¹¹² En mann kommenterte idet

¹⁰⁹ Granhag s. 35,36,50,51.

¹¹⁰ Granhag s. 36.

¹¹¹ Granhag s. 42.

¹¹² Kerri L. Pickel et al, *The weapon focus effect in child eyewitnesses* & Graham M. Davies et al, *A weapon focus effect in children*, publisert i *Psychology, Crime & Law*, 2008.

han fikk se bildet; ”Dette er et ran.” Til tross for denne observasjonen kunne han ikke erindre noe annet enn det ene våpenet. Etter intervjuet fikk han se bildet på nytt, og da spurt han om det var samme bilde han hadde sett for bare for få minutter siden. Nå skal det sies at denne mannen neppe utviklet tunnelsyn på grunn av frykt, men han ble likevel så fokuset på våpenet at alt annet ikke ble viet oppmerksomhet. I reelle tilfeller hvor våpen eller andre truende faktorer fremkaller frykt hos vitnet, øker trolig sannsynligheten for å utvikle tunnelsyn ytterligere. Frykt kan ha en oppmerksomhetsinnsnevrende effekt¹¹³ i den grad at andre observasjoner, så som gjerningsmannens utseende¹¹⁴ eller øvrig omkringliggende informasjon ikke registreres. Med andre ord kan man si at det fryktfremkallende fenomen stjeler så mye oppmerksomhet at vårt sanseapparat ikke makter å ta inn ytterligere informasjon. Vi husker således det vi særlig legger merke til, uavhengig om annen informasjon kunne vært av bevismessig interesse. I handlingsøyeblikket foretar hjernen en ubevisst og spontan utvelgelse av hvilke objekter, eller situasjoner, som fortjener fokusert oppmerksomhet.¹¹⁵

En av deltakerne kunne fortelle at hun som bankansatt hadde vært med på en ransøvelse hvor ranerne hadde benyttet våpen. Hun hadde blitt så nervøs og fokusert på våpenet at hun ikke husket noe om verken ranerne eller hendelsesforløpet. Hun kunne imidlertid huske at den ene raneren hadde mørke øyne. Senere viste det seg at raneren slett ikke hadde mørke øyne, men at han hadde hatt på seg solbriller. Eksempelet viser hvor kraftig våpenfokuseffekten kan virke, selv under en øvelse. Eksempelet viser også hvor lett vitner kan ta feil. Solbriller huskes som mørke øyne. Dersom øvelsen hadde vært et ekte ran, kunne kvinnens feilobservasjon vært nok til at gjerningsmannen ikke ville blitt identifisert. Eller hva verre er, at en uskyldig med mørke øyne hadde blitt positivt identifisert som den skyldige. Det er således meget viktig at vitnebevis suppleres med andre bevis.

¹¹³ Magnussen s. 84.

¹¹⁴ Smith, 1986.

¹¹⁵ NOU 2004:23.

6.3.1 Sentral og perifer informasjon

Effekten av våpenfokus må ses i sammenheng med at alle observasjoner er et ubevisst utvalg av hva hjernen i iakttakelsesøyeblikket registrerer som viktig. Forskningen¹¹⁶ viser at det kan være hensiktsmessig å skille mellom sentral og perifer informasjon. Den informasjonen som er i fokus, og som oppleves som kritisk for hendelsesforløpet, kalles for sentral informasjon. Øvrig sanseinformasjon som spiller en mindre viktig rolle, kalles for perifer informasjon.

Det er mye som tyder på at stress eller frykt medfører at vitnet klarere prioriterer sentral informasjon fremfor perifer informasjon. En rekke forskningsforsøk,¹¹⁷ viser at vitner til emosjonelle hendelser husker sentral informasjon bedre enn vitner til mer nøytrale hendelser. Stress styrker altså konsentrasjonen rundt sentral informasjon på bekostning av perifer informasjon.

Hva som i iakttakelsesøyeblikket oppfattes som sentral eller perifer informasjon kan variere fra vitne til vitne. Dessuten kan et vitne skifte perseptuell fokus i løpet av brøkdelen av et sekund.¹¹⁸ Dette gjør at det kan bli meget vanskelig å vite hva vitnet har oppfattet som sentralt eller ikke, i iakttakelsesøyeblikket. Dette gjør at en ikke kan ta for gitt at vitnet automatisk legger merke til det som i ettertid synes som sentral informasjon. En av deltakerne var mest opptatt av at bildet lignet en film han hadde sett. Dette førte til at han ikke rakk å registrere annet enn ansikter. Hans oppmerksomhet ble således styrt av hans filminteresse. Denne interessen ville sannsynligvis ikke fått like stor oppmerksomhet dersom han hadde vært vitne til et ekte skytedrama. Men eksempelet viser hvordan subjektive faktorer, som interesser og psykologisk tankesett, styrer tolkning og utvelgelse av hva vi legger merke til. En annen mann jeg intervjuet kunne ikke huske at det var noen menn ved disken i det hele tatt. Han husket bare damer bak og foran disken. Det er ikke usannsynlig at hukommelsen har fylt ut hukommelsen med et skjema om ansatte i

¹¹⁶ Granhag s. 41.

¹¹⁷ Christianson, 1992. Her sitert Granhag s. 41.

¹¹⁸ Granhag s. 41.

restauranter og dermed fått frem et minne om damer i serveringsuniform. Nå vet vi jo at det like gjerne er menn som arbeider i restauranter, men vedkommende kan ha utviklet et kjønnskjeft skjema på grunn av egne erfaringer, forventninger eller fordommer.

6.4 Figurativt like former

I bildet vises døråpningen og telefonboksen ved siden av hverandre. Mannen med det ene våpenet står i døråpningen, mens telefonboksen er tom. Både døråpningen og telefonboksen er formet som et rektangel som er større enn et menneske. Det faktum at telefonboksen er figurativ lik døråpningen, var trolig nok til at mange av deltakerne svarte ja når de ble spurt om det sto noen i telefonboksen. De fleste av de som svarte feil på dette spørsmålet, forklarte at de hadde forvekslet døråpningen med telefonboksen. Dette viser at figurative like former er en faktor som kan påvirke hukommelsens konfidensialitet.

6.5 Ledende spørsmål¹¹⁹

Uten at deltakerne var klar over det ble de stilt både nøytrale og ledende spørsmål. Ledende spørsmål er spørsmål som er formulert på en måte som gjør det mer nærliggende å svare i en bestemt retning fremfor en annen. Ut i fra spørsmålsformuleringen vil vitne forstå hvilket svar det er forventet at han gir. Spørsmålene innehar en antydning, et hint eller en påstand som vitnet som regel kan bekrefte med ”jo”, fremfor ”ja” eller ”nei”. I England¹²⁰ defineres ledende spørsmål gjerne som spørsmål som inneholder sitt eget svar, eller som antyder eller foreslår sitt eget svar. Vår lovgivning benytter ikke begrepet ”ledende spørsmål”, men straffeprosessloven § 136 annet ledd og tvisteloven § 24-9, fjerde ledd annet punktum gir en legaldefinisjon av begrepet: ”Spørsmål som ved innhold eller form innbyr til svar i en bestemt retning, må ikke stilles når det ikke skjer for å prøve påliteligheten av opplysninger som vitnet har gitt, eller andre særlige grunner gjør det forsvarlig”.

¹¹⁹ Lie s. 68-69.

¹²⁰ Lie s. 68.

Ledende og suggererende spørsmål kan være både positivt og negativt ledende. De positivt ledende spørsmålene inviterer vitnet til å svare ”ja” eller ”jo”, mens de negativt ledende spørsmålene inviterer vitnet til å svare ”nei”¹²¹ Forankret til min undersøkelse kunne jeg stilt følgende spørsmål:

”Mannen i døråpningen hadde vel på seg en hatt, hadde han ikke?”
(positivt ledende)

”Mannen i døråpningen hadde vel ikke på seg en hatt?”
(negativt ledende)

Det første spørsmålet leder vitnet til å svare positivt bekreftende, som også er det korrekte svaret. Her ville altså vitnet blitt ledet til et rett svar. Således kan ledende spørsmål lede vitnet i riktig retning. Det andre spørsmålet er en påstand som ikke stemmer med virkeligheten, men det kunne ha vært hva politiet eller andre etterforskere trodde var tilfellet, og derfor stiller spørsmålet til vitnet på denne måten. Her er faren stor for at vitnet lar seg suggerere til å svare negativt bekreftende. For å unngå at vitner lar seg villedes av spørsmålsformuleringen må spørsmål formuleres nøytralt. I forbindelse med nærværende modellforsøk ble tilfeldigvis akkurat dette spørsmålet stilt nøytralt og var formulert på denne måten: ”Hadde mannen i døråpningen på seg hatt?” Her fikk deltakerne ingen antydning om hvilket svar som var mest nærliggende, men siden ”hatt” i det hele tatt blir nevnt, gir det vitnene en ide om at mannen kanskje hadde på seg en hatt. Spørsmålet innehar et forslag til svaret og dette er i seg selv delvis ledende. Spørsmålet kunne således vært stilt ytterligere nøytralt som for eksempel dette: ”Kan du huske hvordan mannen i døråpningen var kledd?”. Dersom man ikke får noe svar om mulige hodeplagg kan det være hensiktsmessig å hjelpe vitnet litt. En kunne da spurt vitnet om følgende: ”Kan du huske om mannen i døråpningen hadde noe på hodet?”

¹²¹ Lie s. 68-69.

Fremst i bildet vises en mann i mørk dress, hvit skjorte og slips. Et av spørsmålene som deltakerne ble stilt var om denne mannen hadde på seg slips eller ikke. Slipset er sort og henger helt inntil den sorte jakken, så det er ikke lett å se at mannen faktisk har slips. Likevel har mange svart bekreftende på dette spørsmålet. Etter intervjuet spurte jeg deltakerne, uten å antyde hva som var rett svar, om de faktisk husket slipset eller om de hadde tippet. Overraskende mange svarte noe i denne retningen: ”Han så liksom ut som en slipstype, jeg husket han hadde dress og da tenkte jeg at han sikkert hadde slips også.” Det var helt tydelig at deltakerne fylte ut minnene med et kognitivt hukommelsesskjema om at menn med dress og hvit skjorte, som regel har slips. Slipset glir automatisk inn i rammen for denne klesstilen, og vips så ”husker” man også slipset. Men deltakerne klarte sjeldent å svare på hvordan slipset så ut eller gi andre opplysninger om slipset. Når de ikke kunne si noe om slipset, kan det spørres om de faktisk hadde innkodet slipsinformasjonen i det hele tatt.

6.6 Suggesjon og pålitelighet

For å teste deltakerens suggestibilitet ble de eksponert for to misledende - og således suggestive spørsmål. Bildet viser som nevnt et restaurantlokale med restaurantmøbler, gjester og ansatte. Ett av de to suggestive spørsmålene var følgende: ”Hvor mange kaffekanner gikk det an å se på bildet?” Spørsmålsformuleringen leder vitnet til å tro at man *kunne* ha sett noen kaffekanner. Det er imidlertid ingen kaffekanner å se på bildet.

Det andre suggererende spørsmålet var dette: ”Så du mannen med kokkelue bak disken?” Det står riktignok en mann med kokkeuniform bak disken, men han har ingen kokkelue. Spørsmålet virker således som en konstatering av de faktiske forhold fremfor et alminnelig spørsmål.

Vitnet kan få inntrykk av at det bare kan bekrefte svaret, fremfor å tenke selv. Idet ordet ”kaffekanner” og ”kokkelue” registreres, plantes en ide i deltakernes hukommelse om at

kaffekanner og kokkelue kunne ha vært i bildet. Både kaffekanner og kokkeluer er typiske objekter i en restaurant, dette gjør at objektene sannsynligvis vil være en del av et opparbeidet hukommelsesskjema for restauranter. Ytre påvirkning som er i samsvar med vitnenes forventninger, erfaringer og forutinntatthet styrker suggesjonseffekt. Uten å ha særlig belegg for det, vil jeg tro at dersom jeg hadde spurt deltakerne om de så gummistøvlene som sto på gulvet, ville trolig færre latt seg suggerere. Også her ville spørsmålet virket som en konstatering av fakta, men opplysningen ville ikke vært i samsvar med et kognitivt skjema for hva som typisk er å finne i en restaurant. Når et vitne automatisk legger elementer i spørsmålet til grunn som faktaopplysninger, vil dette forplante seg som en ide om hva som kunne vært tilfellet. Når ideen i tillegg stemmer med et kognitivt skjema, er faren stor for at informasjonen inkorporeres i hukommelsen som egne minner. Vitnet eksponeres således for suggestiv påvirkning som leder til feilhukommelse.

En av deltakerne kunne ”huske” hele tre kaffekanner som ikke var der. Etter intervjuet spurte jeg om hun kunne forklare hvor disse kaffekannene hadde stått. Jeg forventet at hun skulle få problemer med dette spørsmålet, men der tok jeg feil. Kvinnen kunne fortelle at det hadde stått en på bordet, en på disken like ved noen av gjestene og en bak disken. Kvinnen svarte uten betenkningstid og virket meget sikker på egne observasjoner.

En annen deltaker som bekreftet at hun hadde sett mannen med kokkeluen kunne fortelle at hun husket kokkeluen godt, den var flat og smal rundt hodet på mannen. Ikke en stor oppblåst kokkelue la hun til. Kvinnen hadde trolig fått opp et skjema om kokkeluer av litt mer moderne type. Idet hun fikk se bildet på nytt, ble hun ganske forvirret og flau over hvor feil hun hadde tatt. Kognitive hukommelsesskjemaer bygges opp på bakgrunn av våres forventninger, erfaringer og forutinntatte holdninger. De dukker opp spontant og ubevisst, og kan kobles til alle former for minner.

Det er viktig å understreke at de fleste av de voksne ikke lot seg suggerere. Mange svarte at de ikke kunne huske noen kaffekanner eller kokkelue, men svært få svarte positivt på at det

ikke var å se i bildet. De aller fleste, både kvinner, menn og barn tok informasjonen i spørsmålene som en konstatering av vikeligheten og trodde selv at de ikke husket bedre. Det var imidlertid noen som kommenterte at de hadde mistanke om at det var et lurespørsmål, men i det virkelige liv vil neppe vitner tro at politiet stiller lurespørsmål, således viser undersøkelsen hvor lett det er å legge inn informasjon som vitnet vil ta til seg som en sannhet.

6.6.1 Suggesjon: Menn versus kvinner

Resultatene fra min undersøkelse viser at kvinner hyppigere enn menn går i suggesjonsfellen. Av de menn som forsøkte å besvare spørsmålet om hvor mange kaffekanner det gikk an å se, var det imidlertid hele 78 % som svarte feil. Til sammenligning svarte 64 % av kvinnene feil. Både kvinner og menn var mindre suggestible når det gjaldt spørsmålet om mannen med kokkeluen. Her ”husket” kun 12 % av mennene, mot 28 % av kvinnene kokkeluen. Etter intervjuet spurte jeg de deltakerne som mente de hadde sett kaffekanner om de kunne huske hvor disse kaffekannene sto. Dette var det ingen, foruten en, som kunne si noe konkret om. Når jeg igjen spurte om hvordan de kunne svare at de hadde sett opptil tre kaffekanner hvis de ikke kunne si noe om hvor de sto, var det ingen som hadde noen god forklaring og de begynte å tvile på egen hukommelse. Selv en dame som hadde tenkt at det var et lurespørsmål lot seg suggerere. Hun stolte åpenbart mer på informasjonen hun fikk i spørsmålet enn egen hukommelse. Denne form for svekket tiltro til egen hukommelse skjer trolig idet hukommelsen blir eksponert for ny informasjon ved suggestive spørsmål.

6.6.2 Suggesjon: Barn versus voksne

Vi vet at barn lar seg suggerere lettere enn voksne. Dette skyldes flere forhold. Barn har en tendens til å assosiere det voksne sier med sannhet, og ønsker dessuten å være til hjelp og svare det de tror avhører vil at barnet skal svare. Barn er stort sett lært til å adlyde en voksen og vil således lettere svare bekreftende enn avkreftende. Det kreves mot og styrke for å kunne si: Nei, det var ikke sånn det var, fremfor å nikke bekreftende.

Dette gjør at avhører må være særdeles varsom når barn er vitner. Ledende og suggererende spørsmål bør unngås. I min undersøkelse var imidlertid hele poenget å teste om barna lot seg suggerere.

Barna innrømmet sjeldent at de ikke husket. Dette skyldes nok at barna trolig ser det som et nederlag, i den forstand at de ikke er flinke nok,¹²² hvis de ikke svarer. Der spørsmålet hadde svaralternativer, for eksempel lys eller mørk, høyre eller venstre, velger barna ofte ett av alternativene i stede for å si at de ikke vet. De voksne var noe bedre på å erkjenne at de ikke husket.

Alle barna, mot 70 % av de voksne, som forsøkte å besvare spørsmålet om kaffekanner lot seg suggerere. På samme måte som de voksne, var barna mindre suggestible når det gjaldt spørsmålet om mannen med kokkelue. Her var det 47 % av barna, mot 20 % av de voksne, som mente å ha sett mannen med kokkelue.

6.6.3 Pålitelighet: Barn versus voksne

Barna var mer suggestible og registrerte færre personer i bildet enn de voksne. Når det gjaldt påkledning var barnas forklaringer imidlertid meget pålitelige. Hele 95 % av barna, mot 89 % av de voksne, svarte rett om at mannen i døråpningen hadde hatt. Til spørsmålet om mannen fremst i bildet hadde slips, svarte 74 % av barna rett, mens 64 % av de voksne svarte rett. Et annet spørsmål om påkledning var om mannen i døråpningen hadde på seg hansker. Her svarte 41 % av barna korrekt, mens kvinnene svarte hele 64 % rett og mennene skåret dårligst med 36 % rett. Det ble også spurt om deltakerne kunne huske om frakken til mannen i døråpningen var lys eller mørk. Her svarte hele 87 % av mennene rett, mens henholdsvis 61 % av kvinnene og 58 % av barna svarte rett. Til dette spørsmålet kan det imidlertid nevnes at det var meget stor forskjell mellom barna. Barn fra andre klasse svarte ofte feil, mens 9 av 10 barn fra femte klasse svarte korrekt at frakken var lys. På en annen side var barna fra andre klasse ikke mer suggestible enn barna fra femte klasse. De

¹²² Poulsson og Rønneberg, 2000.

største barna så imidlertid i snitt noen flere personer i bildet. Når det gjelder antall personer er menn mer korrekt enn både barn og kvinner, men felles for alle deltakerne er at de registrerer færre personer enn bildet viser. Alle barna la merke til at mennene hadde våpen, men dette medførte ikke til våpenfokusering da alle barna kunne si en god del om detaljene i bildet. Noen av de voksne forklarte at de hadde blitt veldig stresset på grunn at den korte tiden de fikk se bildet, og at de var lite konsentrerte i iakttakelsesøyeblikket. Ingen av barna kom med samme unnskyldninger.

Det kan spørres om barnas gode resultater skyldes at spørsmålsformuleringen legger opp til at det er mer nærliggende å svare rett enn feil, og at påliteligheten skyldes flaks og ikke reell hukommelse. Jeg tror imidlertid ikke barna hadde noe mer eller mindre flaks enn de voksne. Dette kan forklares ut i fra en analyse av undersøkelsen. Ta for eksempel spørsmålet om mannen i døråpningen hadde på seg en hatt. Her settes deltakerne på sporet av en hatt og vil kanskje nettopp derfor huske hatten. Det sammen gjelder slipset. Men hvis deltakeren egentlig ikke husket, men trodde mannen hadde hatt eller slips bare fordi det aktuelle ordet nevnes, ville de trolig også svart bekreftende på at mannen hadde på seg hansker, hvilket han ikke hadde. Her er kvinnene mer pålitelig enn barna, men barna er mer pålitelig enn mennene. Dette viser, slik jeg ser det, at barna ikke kategorisk faller for fristelsen å svare bekreftende der ordet ligger implisitt i spørsmålet. På en annen side kan det nevnes at barna har en lavere korrekt svarprosent tilknyttet spørsmålet om hansker enn de øvrige påkledningsspørsmålene.

De største barna svarer mer pålitelig enn de voksne på alle spørsmål som omhandler påkledning, i hvilken hånd mannen fremst i bildet holdt pistolen og til spørsmålet om det var noen i telefonboksen. I forbindelse med spørsmålet om i hvilken hånd mannen holder pistolen, var det helt tydelig at de fleste barna hadde fått med seg dette korrekt. De etterlignet mannens positur og noen reiste opp for å vise hvordan mannen sto.

De som ikke kunne forskjell på høyre og venstre viste klart og tydelig hvilken det var ved å peke på min eller deres høyre arm. De aller fleste avslørte med dette at de ikke tippet, men at de faktisk hadde registrert hvordan mannen sto. Hele 75 % av barna svarte rett, mot 59 % av kvinnene og 62 % av mennene.

6.7 Tolkningsfeil

En av mennene hadde en fantastisk fortelling som viser hvor feil vi kan tolke det vi ser, og hvordan suggesjon i et henseende kan forplante seg og medføre ytterligere tolkningsfeil. Idet jeg spør mannen om hvor mange kaffekanner det gikk an å se, fikk jeg følgende interessante svar: ”Jeg tror jeg husker noen kaffekanner, eller i alle fall at det sannsynligvis var noen siden mannen som satt ved bordet satt og drakk av en hvit kopp. Han drakk ikke kaffe, men kaffelatte.” Jeg ba han beskrive dette nærmere. Han fortalte at han husket at mannen hadde armen i vinkel – dette er for øvrig det eneste han har rett i – og i hånden holdt han en kaffekopp. Forvekslingen mellom en revolver og en kaffekopp er imponerende. Armens vinkel kan minne om måten mange holder en kaffekopp, men mannens øvrige kroppsstilling minner lite om et menneske som nyter en kopp kaffe. Trolig har ikke mannen registrert og innkodet objektet mannen har i hånden i det hele tatt. Idet kaffekanner ble nevnt, husket han bare armen i vinkel og fyller trolig dette minnet med en kaffekopp, siden dette kunne vært naturlig ut i fra et skjema for hva mennesker gjerne gjør på restaurant. Han legger sammen de informasjonsfragmentene han har innkodet, og fyller resten med et skjema som synes å gi sammenheng og mening. Litt banalt kan man si at han legger sammen to og to og ender ut med fem.

6.8 Redigering

Mange av deltakerne redigerte sine forklaringer etter at de fikk se bildet på nytt. De kommenterte at de trolig hadde husket serviettholderen på bordet og en kjele bak disken som kaffekanner. Ingen av disse objektene kan sies å ligne en kaffekanne, men kjelen kan kanskje minne om en pumpekanne, men det er kaffekanner spørsmålet gjelder. Et av barna kunne fortelle at nettopp denne kjelen var en høymoderne kaffemaskin av en helt spesiell

type. Han forklarte senere at hans far jobbet på en kafé og der hadde de en tilsvarende maskin. Denne gutten ble satt på sporet av en rekke detaljer som ble feilattribuert som en konsekvens av suggestivt ledende spørsmål. Idet jeg nevnte kaffekanner fikk han opp helt detaljerte bilder om farens moderne kaffemaskin og blandet trolig disse minnene med bildet han nettopp hadde sett.

6.9 Den gjennomsnittlige hukommelsesprestasjon

Etter denne undersøkelsen var mennenes gjennomsnittlige hukommelsesprestasjon 63 % korrekte svar, mens kvinner og barn fikk et gjennomsnitt på 53 % korrekte svar. Vi ser her at mennenes svar utviser et høyere snitt enn kvinner og barn. Hvorvidt dette er tilfeldig eller ikke, er det ikke grunnlag for å si noe sikkert om. Legger man sammen resultatene fra de voksne ble den gjennomsnittlige hukommelsesprestasjonen 59 % korrekte svar. Det vil si at over 40 % av de svarene deltakerne forsøkte å svare på var feil. Dette er skremmende høye tall. Når Granhag utførte denne undersøkelsen lot han det gå 24 timer fra deltakerne fikk se bildet til spørsmålene ble stilt. I denne undersøkelsen fikk deltakerne spørsmålene umiddelbart etter at de hadde sett bildet. Det at tidsintervallet ikke ble gjennomført er en fordel for hukommelsen. På denne måten kan man si at deltakerne trolig ville gjort det enda dårligere hvis det hadde gått 24 timer mellom iakttakelsesøyeblikket og vitneforklaringen. I det virkelige liv går det mange ganger uker og måneder for politiet avhører potensielle vitner, og innen saken kommer til domstolene kan det ha gått flere år. Det er ingen tvil om at tiden er en faktor som svekker hukommelsens pålitelighet i stor grad. Ikke bare blekner minnene, men med tiden øker også sjansen for suggestiv påvirkning ytterligere.

6.10 Kritikk av undersøkelsen

I det virkelige liv vil våpen sannsynligvis utsette vitner for emosjonelt stress. Denne stressfaktoren kan ikke forsvarlig gjenskapes i et modellforsøk. Således kan man si at deltakerne hadde bedre observasjonsforhold enn hva som er sannsynlig for vitner til et ekte drama med våpen involvert. Bildet er imidlertid ikke av spesielt god kvalitet og er dessuten uten farger, men det er usikkert om dette har virket negativt på deltakernes observasjonsevner.

Det kan også spørres om et virkelig drama kan ha den effekt at vitner skjerper konsentrasjonen og på den måten klarer å få med seg mer av det som skjer foran dem. Men når vi vet at et ekte drama ofte eksponerer vitner for stress som kan virke negativt hvis det blir av en viss styrke, så kan man kanskje si at disse faktorene utligner hverandre. Jeg vil vel tro at deltakerne i denne sammenheng hadde bedre forutsetninger for å få med seg alt på bildet enn hva de ville hatt i det virkelige liv, særlig der hendelsen skjer fort. Denne påstand bygger jeg på det faktum at deltakerne fikk se bildet i rolige omgivelser uten frykt for selv å bli skadet av våpenet eller involvert i dramatikken. Vitner til dramatiske hendelser vil ofte prioritere egen sikkerhet fremfor å legge merke til detaljer i hendelsesforløpet eller hvordan impliserte parter ser ut. Det faktum at dette kun var en undersøkelse, kan nok ha hatt den effekt at deltakerne ikke har svart like gjennomtenkt som de kanskje ville gjort dersom det hele hadde vært en virkelig hendelse.

6.11 En sammenligning med resultatene fra Granhag

Siden forskningsdesignet er hentet fra Granhag er det av interesse å sammenligne de to undersøkelsene. Som en følge av at Granhag ikke har med barn i sin undersøkelse, vil barnas resultater utelukkes i sin helhet i den følgende analyse. Både Granhag og min undersøkelse ble gjennomført med samme 10 spørsmål, og alle deltakerne fikk se samme bildet i 10 sekunder.¹²³ Det er imidlertid flere forhold som skiller Granhags undersøkelse fra min. Den første forskjellen er at Granhag intervjuet 45 psykologistudenter, mens jeg

¹²³ Se vedlegg 1 og 2.

intervjuet 20 kvinner og 20 menn fra ulike yrkesgrupper. Granhag gir ingen opplysninger om hvordan studentene var kjønnsmessig fordelt. Granhags testgruppe er på mange måter mer homogen, mens min testgruppe utviser variasjon. Den andre forskjellen er at Granhag intervjuet studentene et døgn etter at de hadde sett bildet, mens jeg intervjuet deltakerne umiddelbart etter bildefremvisningen.

Etter Granhags undersøkelse ble den gjennomsnittlige hukommelsesprestasjonen 63 % korrekte svar.¹²⁴ I min undersøkelse ble den gjennomsnittlige hukommelsesprestasjonen 59 % korrekte svar. Med andre ord, Granhags testgruppe var noe mer pålitelig enn min testgruppe. Dette til tross for at jeg intervjuet deltakerne umiddelbart. Det kan spørres om denne forskjellen skyldes forskjell i utdanning, herunder forskjell mellom deltakernes intelligensnivå. Forskning¹²⁵ viser imidlertid at det er svært lite som tyder på at intelligens er en faktor som styrker vitnets pålitelighet. Det faktum at Granhags testgruppe besto av psykologistudenter kan ha hatt en styrket effekt, dersom studentene forsto at de ville bli testet og således skjerpet sanseapparatet. En mer nærliggende forklaring er at studentene trolig har hatt et høyere konsentrasjonsnivå enn yrkesutøverne. Studentene ble trolig samlet under rolige omgivelser, mens jeg intervjuet yrkesutøverne midt i lunsjen og på gaten. Det kunne således vært interessant å gjennomføre undersøkelsen med 45 jusstudenter for å se om resultatet ville blitt nærmere Granhags resultater. I det virkelige liv er det svært sannsynlig at observasjonsevnen svekkes som en følge av ytre forstyrrelsesfaktorer, som for eksempel støy fra gaten eller visuelle hindringer som kan komme i veien for vitneobservasjonen. Sett i lys av dette kan man kanskje si at Granhags testresultater trolig er noe bedre enn hva man kan forvente av vitner til ekte hendelser.

Det er dessuten av interesse å sammenligne hvor sensitive de ulike testgruppene var for suggesjon. I Granhags undersøkelse var det 21 av 45 studenter som hadde forsøkt å besvare spørsmålet om hvor mange kaffekanner det var å se i bildet. Av disse gikk 15 i suggesjonsfellen, hvilket utgjør at hele 71 % svarte feil. I min undersøkelse var det 23 av

¹²⁴ Granhag s. 50-51.

¹²⁵ Wells & Olson s. 280.

40 som forsøkte å besvare det samme spørsmålet. Av disse gikk 16 i suggesjonsfellen. Med andre ord svarte 70 % feil. Her ser vi at resultatene er nærmest identiske. Dette er meget høye tall. Både Granhag og min undersøkelse, som til sammen utgjør 85 spurte deltakere, viser at vitner svært ofte lar seg suggerere.

Det faktum at psykologistudentene, med sin utdanning og kjennskap til suggestiv påvirkning, ikke var mer resistente mot suggesjon, viser hvor sterk påvirkningskraft suggestive spørsmål faktisk har. Dette viser igjen hvor viktig det er å unngå suggestive ledende spørsmål under avhør.

Tilknyttet det andre suggesjonsspørsmålet om kokkeluen, viser resultatene fra både Granhags og min undersøkelse at deltakerne var mer resistente for suggesjon. I Granhags undersøkelse var det 37 deltakere som besvarte spørsmålet om de hadde sett mannen med kokkelue, men bare 6 av disse svarte feil, hvilket medførte at kun 16 % lot seg suggerere. I min undersøkelse var det 34 deltakere som besvarte suggesjonsspørsmålet og 7 av disse svarte feil. Dette medførte at 20 % av de som tok stilling til spørsmålet gikk i suggesjonsfellen. På mange måter er det betryggende¹²⁶ at begge testgrupper er mer restriktive for suggesjon der det er snakk om enkeltindividers påkledning eller utseende, da dette er direkte knyttet til personidentifisering, enn der suggesjonen er rettet mot enkeltgjenstander.

Avslutningsvis kan man konkludere med at min undersøkelse bekrefter Granhags resultater. Selv om resultatene viser en forskjell med 63 % mot 59 % korrekte svar, er denne forskjellen relativ liten. Alt i alt er alle resultatene svært like.

¹²⁶ Granhag s. 51.

7 HVOR GODT KJENNER RETTES AKTØRER TIL VITNEPSYKOLOGI?¹²⁷

I 2001 ble vitnepsykologi karakterisert som et lite kjent fagområde¹²⁸ i Norge. Etter at Svein Magnussens bok om vitnepsykologi kom ut i 2004 fikk vitnepsykologi økt oppmerksomhet. Justisdepartementet nedsatte i 2004 en arbeidsgruppe som vurderte praktiske, ikke-rettslige tiltak for å styrke oppfølging av vitner i straffesaker. Arbeidsgruppen fremsatte, blant annet, forslag om obligatorisk opplæring i vitnepsykologi for aktor, dommere og meddommere. I 2006 skriver justisdepartementets arbeidsgruppe at ”[d]et må sikres at aktor gjennomfører obligatorisk opplæring i vitnepsykologi” og at vitnepsykologi gjøres obligatorisk for dommere.¹²⁹ Advokatforeningen har i sin høringsuttalelse fra 2006 understreket viktigheten av at domstolene gis opplæring i vitnepsykologi. Foreningen foreslår at meddommere får skriftlig informasjon om hovedpunktene om vitners mulige reaksjoner og årsakene til dette før rettssaken. Foreningen foreslår at det holdes et seminar om vitnepsykologi for nye meddommere.¹³⁰ Forslagen gjentas i 2008.¹³¹ Foruten et lite innslag om vitnepsykologi i oppstartingskurs for nye dommere, har ikke Justisdepartementet fulgt opp anbefalingene om nødvendige tiltak.

Internasjonal forskning¹³² viser at aktuelle aktører i retten har svært begrenset kunnskap om vitnepsykologi. I Sverige og USA er flere undersøkelser gjennomført for å kartlegge kunnskapsnivået blant forsvarsadvokater, dommere og potensielle jurymedlemmer. Resultatene avslørte at store deler av deltakerne hadde ideer om øyenvitners pålitelighet som ikke stemmer med dokumentert forskning. I samarbeid med en forskergruppe fra USA er en tilsvarende undersøkelse av norske dommere og jurymedlemmer publisert i 2008.

¹²⁷ Kapittelet bygger på Magnussen et al., *Faktorer som påvirker påliteligheten av øyevitner*, 2008.

¹²⁸ NOU 2001:12.

¹²⁹ NOU 2006:10.

¹³⁰ www.jus.no (mars 2008).

¹³¹ NOU 2008:4.

¹³² Magnussen et al., 2008.

Undersøkelsen ble besvart av 157 dommere og 164 jurymedlemmer. Gjennomsnittsalderen for dommere var 50 år, med gjennomsnittlig 9 års dommererfaring.

Gjennomsnittsalderen for jurymedlemmene var 52 år, og de hadde gjennomsnittlig deltatt i to rettssaker. Fasit for undersøkelsen ble gitt av en større gruppe internasjonale eksperter i vitnepsykologi. Deltakerne fikk kun spørsmål der ekspertene hadde blitt enige om svaret, det forskningsmessige grunnlaget for svaret og at de var villige til å forsvare dette i retten.

En sammenligning av dommere og jurymedlemmer viste at dommerne hadde noe større kunnskap enn jurymedlemmene. Samlet viste forskningsresultatet imidlertid at kunnskapsnivået blant rettens aktører ikke er høyere enn blant nordmenn generelt. Det er således ikke noe som tyder på at det å være en del av rettssystemet, isolert sett, skjerper bevisstheten om vitners feilbarlighet. Det var ingen sammenheng mellom kunnskap om vitnepsykologi og kjønn, alder eller erfaring. Overraskende var det heller ingen sammenheng mellom kunnskap og hvorvidt dommerne hadde gått på kurs, vært på foredrag eller lest artikler om vitnepsykologi.¹³³

Ut i fra vitnepsykologiske forskningsresultater er det grunn til å utvise forsiktighet med å akseptere vitner som eneste bevis i retten. Undersøkelsen viste imidlertid ingen klare motforestillinger, verken i dommergruppen eller jurygruppen, mot å basere en avgjørelse utelukkende på vitneforklaringer. Sett i lys av det vi vet om vitners feilbarlighet gir dette grunn til bekymring.¹³⁴

Generelt viser undersøkelsen at aktuelle aktører i retten har for liten kunnskap om de vitnepsykologiske forskningsresultater. Undersøkelsen viser at mindre kurs eller foredrag ikke er tilfredsstillende for å avhjelpe dagens situasjon.

¹³³ Magnussen et al., 2008.

¹³⁴ Se forrige fotnote.

Dette viser nok en gang at behovet for økt kunnskap er stort, og det er en trussel mot rettssikkerheten når rettens aktører mangler tilstrekkelig opplæring om vitnepsykologi. Som et minimum bør obligatorisk skolering av fagdommerne gjennomføres. Målet må være i større grad å kunne luke ut upålitelige vitneforklaringer. Dette er ikke et urealistisk mål, men det hjelper lite med gode mål når nødvendige tiltak ikke iverksettes.

8 Referanser

Ceci, Stephen og Bruck, Maggie (1993).

Psychological Bulletin.

Davies, Graham M., Smith, Sarah & Blincoe, Christine (2008).

A “weapon focus” effect in children. Artikkel fra Psychology, Crime & Law.
School of Psychology, University of Leicester, UK.

Granhag, Pär Anders (2001).

Vitnespsykologi.

Hov, Jo (1999).

Rettergang 1, Sivil- og straffeprosess.

Hov, Jo (2007).

Rettergang 1, Sivil- og straffeprosess.

Lie, Nils Erik (2002).

Parts- og vitneavhør i straffesaker og sivile saker.

Magnussen, Svein (2004). *Vitnepsykologi,*

pålitelighet og troverdighet i dagligliv og rettssal.

Magnussen, Svein (2004). *Selvbiografisk langtidshukommelse,*

Barne- og Likestillingsdepartementet, NOU 2004:23.

Magnussen, Svein (2002). *Hukommelsen tar mange snarveier.*

Artikkel fra Norges Forskningsråd, Bladet Forskning nr. 4.

Magnussen, Svein (2002). *Det viktige vitnet.*

Artikkel fra Appollon, Forskningsmagasin fra Universitetet i Oslo.

Magnussen, Svein (2007). *Selvbiografisk langtidshukommelse.*

Artikkel fra Skepsis, www.skepsis.no (mars 2008)

Magnussen, Svein., Melinder, Annika., Raja, Abid Q. og Stridbeck, Ulf (2008).

Faktorer som påvirker påliteligheten av øyevitner:

Hva vet dommere og jurymedlemmer?

Artikkel fra Lov og Rett.

Olstad, Lisa (1997). *Dårlig rettssikkerhet for misbrukte barn.*

Artikkel fra NTNU Universitetsavisa Nr. 6.

- Pickel, Kerri L., Narter, Dana B., Jameson, Molly M., & Lenhardt, Thomas T. (2008).
The weapon focus effect in child eyewitnesses. Artikkel fra Psychology, Crime & Law. Ball State University, Muncie, Indiana, USA.
- Poulsson, Anne og Rønneberg, Anne Lise (2000).
Barn som vitner.
- Saks, Michael J., og Koehler, Jonathan J. (2005).
The Coming Paradim Shift in Forensic Identification Science.
Artikkel fra Sience Magazin, USA.
- Smith, Eva (1986).
Vidnebeviset, en vurdering af afhøringsmetoder og vidneforklaringer.
- Svalheim, Roar (1960).
Påliteligheten av vitneutsagn. Artikkel fra Jussens Venner.
- Wellis, Gary L., og Olson, Elizabeth A. (2003).
Eyewitness Testimony. Artikkel fra Psychology Department,
Iowa State University, USA.
- NOU 2001:12, *Rettsmedisinsaksakkyndighet i straffesaker*,
www.regjeringen.no (mars 2008).
- NOU 2006:10, *Fornærmede i straffeprosessen – nytt perspektiv og nye rettigheter*,
www.regjeringen.no (mars 2008).
- NOU 2008:4, *Fra ord til handling*, www.regjeringen.no (mars 2008).
- Dommeravhør og observasjon av barn - Evaluering fra arbeidsgruppe,
kapittel V, *Barn som vitner*, www.regjeringen.no (mars 2004).

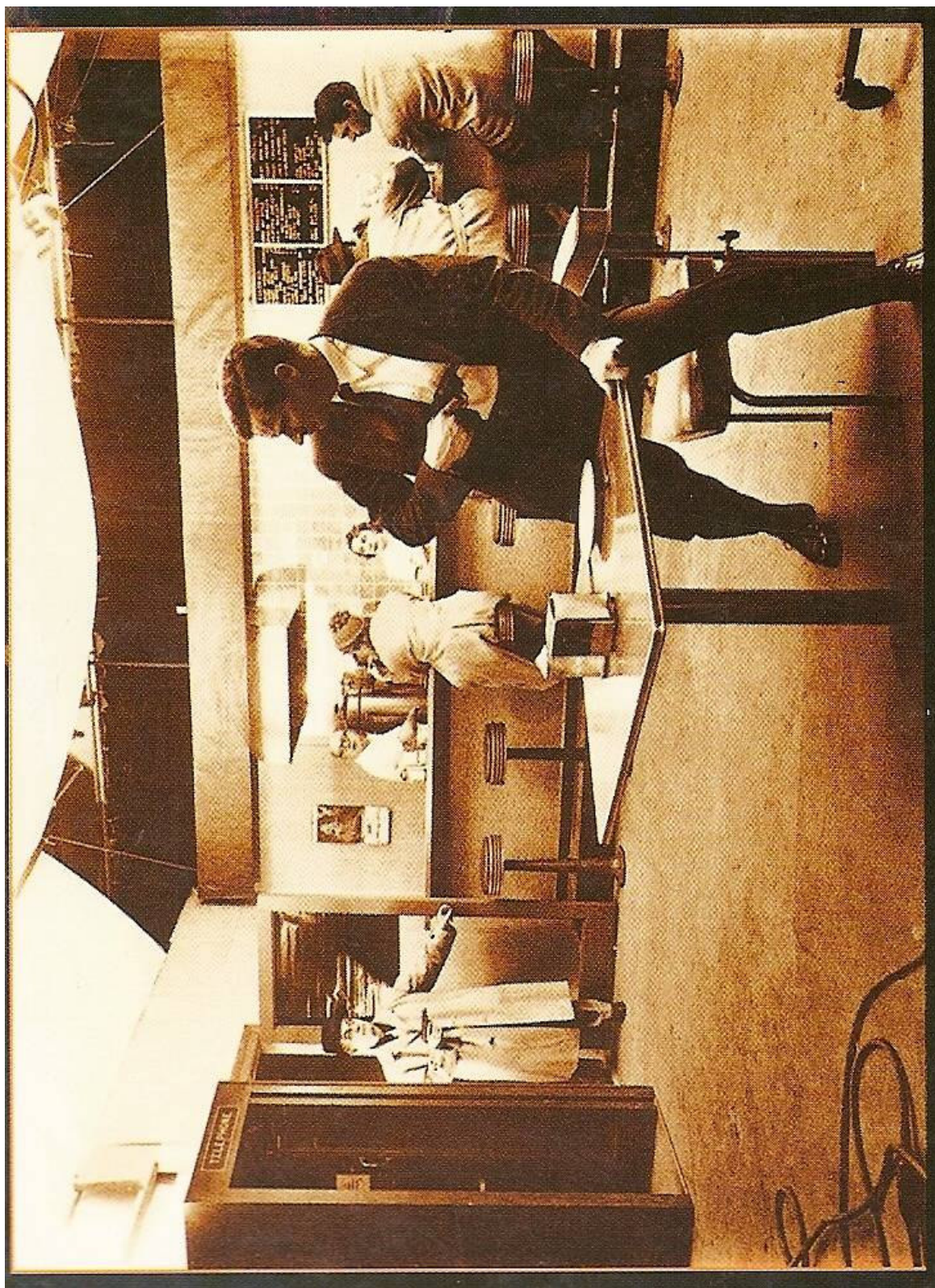
9 Lister over tabeller og figurer m v

9.1 Vedlegg 1 Bilde

Bilde fra Granhags og min undersøkelse.

9.2 Vedlegg 2 Spørsmål

Spørreskjema fra Granhags og min undersøkelse.

9.2 Vedlegg 2 Spørsmål

ER DU ET GODT VITNE?

- 1) Hvor mange personer så du på bildet?
- 2) Hvor mange av disse satt i baren?
- 3) Hadde mannen som sto i døråpningen på seg hatt?
- 4) Sto det noen i telefonboksen som fantes i lokalet?
- 5) Hvor mange kaffekanner gikk det an å se på bildet?
- 6) Mannen som hadde reist seg halvveis fra bordet og
var i ferd med å dra frem en pistol, i hvilken hånd holdt han den?
- 7) Hadde denne mannen på seg slips?
- 8) Så du mannen i kokkelue bak disken?
- 9) Var mannen som sto i døråpningen ikledd lys eller mørk frakk?
- 10) Hadde denne mannen hansker på seg?

